RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN-2349-3984
Fourth Year Issue - XIV

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

April - June 2016

"Rural Girls Education"

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES

Post Box No. 23
Ring Road, Ambajogai, Dist.Beed, (MS) Pin-431 517
E-mail:- manavlok1999@gmail.com
Websit :- www.manavlok.org

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

RNI No. MAHMUL/2013/54090

ISSN – 2349-3984
Fourth Year Issue –XIV

MANAVLOK RESEARCH BULLETIN

(A Quarterly Journal)

APRIL – JUNE 2016

MANAVLOK'S COLLEGE OF SOCIAL SCIENCES, AMBAJOGAI
Post Box No-23
Ring Road, Ambajogai, Dist. Beed, (MS) Pin -431517
E-mail:-manavlok1999@gmail.com
Website:- www.manavlok.org

Manavlok Research Bulletin is published quarterly in the Month of March, June, September & December every year
by
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Dist Beed.

Chairman
Dr. Prakash Jadhav
Principal,
Manavlok College of Social Sciences

Editorial Board
Dr. Nazir Sheikh
Editor
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Arundhati Patil
Manavlok's College of Social Sciences
Dr. Rama Pande
Manavlok's College of Social Sciences
Asst. Prof. Sukeshini Jogdand
Manavlok's College of Social Sciences

Advisory Board
Dr. E. N. Ashokkumar,
Director, School of Social Sciences, Solapur Univeristy, Solapur
Dr. Smita Awachar,
HOD, Department of Sociology, Dr. B.A.M.University, Aurangabad
Dr. Pushpesh Kumar,
School of Social Sciences, Central University, Hyderabad
Prof. Vilas Bet
Dept. of Social Work, Walchand College, Solapur (Rtd. Prof.)
Dr. Prakash Kathare
School of Social Sciences, S.R.T.M. University, Nanded
Dr. Pandit Chavan
Vasantrao Naik Mahavidyalya, Nanded.
Dr. Nilesh Deshmukh
Principal, Ramrao Sarnaik College of Social Work, Washim.
Dr. Ashok Chavan
Assst. Prof. Late Rameshrao Varpudkar College, Sonpeth, dist. Parbhani

Date of Publication :-25 June- 2016

Subscriptions Amount -

1. Annual-Individual :- Rs. 1000+160 (Postal Charges)
2. Annual-Institution :- Rs. 1200+ 160 (Postal Charges)

Note : New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Payment by Demand Draft/M.O in favour of :
'Principal Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai.'
Price : Rs. 100/-

Typeset By:- Niranjan Jogi, Bibhishan Ghadge, Ramdas Kale
Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai

MANAVLOK RESEARCH BULLETEIN

Themes for forthcoming issues

ALL SUBJECTS

July - September 2016

Research articles/papers up to 3000-4000 words are invited on the above mentioned themes. The authors are requested to send the articles/papers/review of books etc in the form of hard and softcopy or email. The article should reach before the last date of submission at the below address.

Principal,
Manavlok College of Social Work,
Ring Road, Ambajogai Dist Beed.
Maharashtra-431517
Email:- manavlok1999@gmail.com

Manavlok's college invites research papers and reviews for Manavlok Research Bulletin. The research paper must be original and unpublished. The Editor is not responsible for the papers that have appeared elsewhere.

The views expressed in the articles published in the Journal are those of the Authors and the Manavlok's College of Social sciences, Ambajogai- Manavlok's Research Bulletin does not hold itself responsible for them.

CALL FOR PAPERS

Manavlok Research Bulletin (a Quarterly journal) ISSN: 2349-3984

Manavlok Coolege of social sciences (college of social work) has started multilingual (English, Hindi & Marathi) quarterly journal with ISSN No. which publishes in March, June, September and December every year. It is aimed to promote the quality research articles/paper. This journal provides a platform for the researcher, academicians, social work professionals and students from the discipline of social sciences.

Call for Papers: - Quality research papers/articles are invited in English, Hindi & Marathi language.

Guidelines for Autours :-

- ABSTRACT (TNR 11 Bold)
- KEYWORDS (TNR 11Bold)
- INTRODUCTION (TNR 11 BOLD)
- HEADING S (TNR 11 BOLD)
- FIGURES AND TABLES (TNR 11 BOLD)
- CONCLUSIONS (TNR 11 BOLD)
- ACKNOWLEDGEMENTS (TNR 11 BOLD)
- REFERENCES (TNR 11 BOLD)

Format for research article:-

1. Abstract
2. Key words
3. Introduction
4. Problems/objectives
5. Methodology (coverage, sampling, tools of data collection and data analysis, use of statistics etc)
6. Conclusions
7. References :- References should be embedded in the text in a consistent style, for instatnce, Patil, A.S. 2013. "Social Work Research: An Overview", Aai Publications, Ambajogai.

Research paper/Article to be sent Email :-manavlok1999@gmail.com, **Hard & Soft** copy at College Address

Subscription Amount :

1) Annual Individual Membership - Rs. 1000/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)
2) Annual Institutions Membership - Rs. 1200/- + Rs. 160/- (reg. postal charges)

(Payment by DemanDraft/M.O in favour of - Principal, Manvlok College of Social Sciences. ambajogai)

3) **Bank Details. :-** Bank of Maharashtra, Branch Ambajogai
A/C/ No. – 60178141511
IFSC Code- MAHB0000037

Note : New Subscription fees will be effective from 1st July 2015 to onwards.

Contact :

- Dr. Prakash Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist Beed (Maharashtra) Cell No. 7770015050
- Dr.Arundhati Patil - 9422744166, Dr.Rama Pande-9405343510, Lect. Sukeshini Jogdand-9405826977.
- Dr. Sheikh Nazir, Editor, Manavlok Research Bulletin, Manavlok College of Social Sciences, Ring Road, Ambajogai, 431517 Dist. Beed (Maharashtra) Cell No. 7588162786, 7770015057

Manavlok Research Bulletin

Issue - XIV April – June 2016

CONTENTS

1.	*The Quality Management in Higher Educational Institutes in India* ---- *Dr.P.L.Chavan*	2
2.	*A STUDY ON MATERNAL HEALTH CARE PRACTICES AND TREATMENT SEEKING BEHAVIOUR OF TRIBAL WOMEN IN BORIVALI TALUKA OF MUMBAI* ---- *Dr.AnitaPanot*	9
3.	*डोंबारी जमातीतील मुलींना शिक्षण घेतांना येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास – संदर्भ धावडी ता. अंबाजोगाई. जि. बीड.* ——— *डॉ. प्रकाश जाधव*	15
4.	*सामाजिक न्यायामध्ये महात्मा फुले यांची भुमीका* --- *प्रा. यु. एस. बनकर*	21
5.	ग्रामीण भागातील मुलींचे शिक्षण – *डॉ.अरुंधती पाटील* *संजय नामदेव शिंदे*	27
6	मुलींच्या शिक्षणात महात्मा फुलेंचे योगदान --- प्रा.दिलीप काठोडे	33
7	*Marriage and Girl's Education: A Study of Obstacles in Rural Area of Jalna District.* --- *Asst. Prof. Vikram Kashinathrao Rathod*	40

The Quality Management in Higher Educational Institutes in India

Dr.P.L.Chavan
Department of Public Administration
Vasantrao Naik College,Vasarni Nanded
Email:cplaxman@gmail.com

Abstract

The quality of higher education is everywhere discussing in today's scenario. So many studies and commission reports at official level has recognized the same and given recommendations for its Improvement. Government and other constitutional agencies are taking necessary measures for the eradication of root cause of educational barriers to make higher educational institutes become a qualitative. But these one way work, will not serve the purpose unless institutions and faculty take proactive initiatives and measures. A challenge of foreign institutions entering the Indian higher education is going to pose the threat of even survival of poor performing institutions in India. The advantages of the Quality management have been valued by many companies around the world in today's scenario. This paper is taking an initiative to focuses the lights on principles, steps and dimensions of the quality management in higher educational institute in India.

Introduction

Academic institutions offering higher education in general and those offering professional education in particular are undergoing a process of change similar to what business organizations have undergone a few decades ago when they were confronted by competition. After 1991 we have accepted globalization, privatization and liberalizations. The speed of change is driven by multiple factors. Demands from industry, information-age mind set of the students, increased competition, creation of knowledge society and the renewed quest among academic community are some of the factors driving this change.

To ensure that higher education, particularly professional education, is able to deal with market and technological changes coupled with global requirements, it is important for institutions offering higher education to use appropriate curricula, course materials and teaching methodologies that are not only up-to-date, but also effective from learner's point of view and easy to penetrate particular and useful though required in present scenario. The exponential growth of knowledge, exploding instructional technologies, enhanced access to practices of premier institutions, accessibility to knowledge, globalization of education etc require educators and faculty members to continuously evaluate themselves and improve upon their effectiveness.

Objectives of the study

1. Understand the role of Higher Education in Human development.
2. To discuss the importance of quality in higher education institutions.
3. To know the actions required for implementation of quality management principles.
4. Identify the effort of student, faculty members, officials and Higher Educational Institutes toward quality management.

Methodology

Data is collected through journals, published papers, books, souvenir, periodicals and websites. Analysis is theoretical analysis and is interpreted basis which clarify the things to understand properly.

Higher Education

Higher education imparts in-depth knowledge and understanding so as to advance the students to new frontiers of knowledge in different walks of life and subject domains what our ancestor have created. It develops the student ability to question and seek truth and makes them competent to critique on contemporary issues. It broadens the intellectual powers of the individual within a narrow specialization, but also gives them a wider perspective of the world around. According to Ronald Barnett (1992) there are four predominant concepts of higher education.

1. **Higher education as the production of qualified human resources**: In this view, higher education is seen as a process in which students are counted as "products" absorbed in labour market. Thus, higher education becomes input to the growth and development of business and industry.
2. **Higher education as training for a research career**: In this view, higher education is preparation for qualified scientists and researchers who would continuously develop the frontiers of knowledge. Quality within this view point is more about research publications and transmission of academic rigour to do quality research.
3. **Higher education as the efficient management of teaching profession**: Many strongly believe that teaching is the core of educational institutions. Thus, higher education institutions focus on efficient management of teaching-learning provisions by improving the quality of teaching, enabling a higher completion rate among the students.
4. **Higher education as a matter of extending life chances**: In this view, higher education is seen as an opportunity to participate in the development process of individual through a flexible, continuing education mode. Interestingly, all these four concepts of higher education are not exclusive; rather they are integrated and give an overall picture of higher education. If we look at the activities of colleges and universities, we will realize that teaching, research and extension form the three main functions of higher education.

Role of higher education in the Society

Higher education is generally understood to cover teaching, research and extension. Scientific and technological advancement and economic growth of a country are as dependent on higher education as they are on the working class. Development of indigenous technologies and capabilities in agriculture, food security and other industrial areas are possible because of our world-class higher education infrastructure. Higher education also provides opportunities for lifelong learning, allowing people to upgrade their knowledge and skills from time to time based on societal needs. The Kothari Commission (1966) listed the following roles of the universities

1. To seek and cultivate new knowledge, to engage vigorously and fearlessly in the pursuit of truth, and to interpret old knowledge and beliefs in the light of new deeds and discoveries;
2. To provide the right kind of leadership in all walks of life, to identify gifted youth and help them develop their potential full by cultivating physical fitness, developing the powers of the mind and cultivating right interests, attitudes and moral and intellectual values;
3. To provide the society with competent men and women trained in agriculture, arts, medicine, science and technology and various other professions, who will also be cultivated individuals, imbibed with a sense of social purpose;

4. To strive to promote quality and social justice, and to reduce social cultural differences through diffusion of education; and
5. To foster in the teachers and students and through them in the society generally, the attitudes and values needed for developing the "good life" in individuals and society. Role of all actors in this field are equally important.

Defining the Quality

The British Standard Institution defines quality as "the totality of features and Characteristics of a product or service that bears on its ability to satisfy the stated or implied needs". Green and Harvey (1993) identified five different approaches to defining quality:

1. Exceeding high standards and passing required standards.
2. Exhibited through "Zero defects" and "getting right the first time", making quality a culture.
3. Product or service meets the stated purpose, customer specifications and satisfaction.
4. Efficiency and effectiveness.
5. Qualitative change.

These different notions of quality have lead Reeves and Bedner (1994) to conclude "the search for a universal definition of quality and statement of law like relationship has been unsuccessful". According to Gummesson (1990) it might be useful to create an insight into the many dimensions that form a fuzzy entity referred to as quality through social consensus rather than defining it. Garvin (1998) classified the various definitions of quality into five major groups,

1. **Transcendent:** These definitions are subjective and personal. They are eternal but go beyond measurement and logical description.
2. **Product-based**: Quality is seen as measurable variable. The basis for measurement is objective of the product.
3. **User-based:** Quality is a means for customer satisfaction. This makes these definitions individual and partly subjective.
4. **Manufacturing-based:** Quality is seen as conformance to requirements and specifications.
5. **Value-based:** These definitions define quality in relation to costs. Quality is seen as providing good value for costs (Largosen et al, 2004)

The quality has a few central ideas, around which the whole concept revolves,

1. Quality as absolute.
2. Quality as relative.
3. Quality as a process.
4. Quality as culture.

When we consider quality as absolute, it is given and considered as the highest possible standard. The Egyptian Pyramids and the Taj Mahal are works of high standards and quality. In product terms, they are attached with high "brand" values, status and positional advantages. Quality as relative suggests that the quality of a product or service can be described in relative terms. Quality here can be measured in terms of certain specifications. Process adopted to make product must be qualitative and the culture around the working must be qualitative.

Higher Education Institutions Trying to Improve Quality

As teachers, principals, heads of the department and policy makers in education we should aware about quality of teaching, programmes, and institution because of the following reasons,

1. **Competition:** We are entering a new regime, where competition among educational institutions for students and funds will be highly significant. With globalization and GATS (Global Agreement on Trade in Services), the educational environment will be seized by increased competition. In order to survive in such situation, educational institutions need to worry about their quality.
2. **Customer satisfaction**: Students, parents or sponsoring agencies as customers of the educational institutions are now highly conscious of their rights or getting value for their money and time spent. They are now demanding good quality teaching and receiving employable skill set and thus we should constantly worry about the relevance of our courses and programmes to the needs of the market.
3. **Maintaining standards**: As educational institutions, we should always concern about setting our own standard and maintaining it continuously year after year. In order to maintain the standard, we should continuously make efforts to improve quality of educational facilities.
4. **Accountability**: Every institution is accountable to its own stake holder in terms of the funds like public or private used on it. Concern for quality will ensure accountability of funds utilized and inform the stake holders about taking appropriate decisions. Thus quality can be considered as a monitoring mechanism.
5. **Improve employee morale and motivation**: Concern for quality as an institution will improve the morale and motivation of the staff in performing their duties and responsibilities. If quality system is in place, the internal process would be systematic making every department complementing each other's service domain and helping in developing internal customer satisfaction leading to high morale and motivation.
6. **Credibility, prestige and status**: If institutions are concerned about quality, continuously and not once in a while. It will bring credibility to institutions and individuals because of consistency leading to practice, status and brand value.
7. **Image and visibility**: Quality institutions have the capacity to attract better stake holder support, like getting merit students from far and near, increased donation / grants from funding agencies and higher employer interest for easy placement of graduates.

Dimensions of Quality in Higher education

The quality was originally developed in the manufacturing industry. In the area of higher education, the adoption of quality control has been superficial and diluted by the exercise of academic freedom. The prevailing culture of universities is often based on individual autonomy, which is zealously guarded (Colling and Harvey, 1995). It is usually difficult to apply the features of quality to higher education considering the fact that quality requires team work (Boaden and Dale, 1992). The quality of higher education is very important for its stake holders. Notably, providers as funding bodies and the community at large, students, staff and employers of graduates are important. The most commonly used dimensions of quality in higher education are product, software and service (Owlia and Aspinwall, 1996) as fallows,

A. Product dimensions of quality in higher education

In the dimension of quality in higher education there are some important factors which need to be focused on it. These factors are the key factors in the achievement of quality management. These are as follows,

1. **Performance**: Primary knowledge and skills required for graduates**.**
2. **Features:** Secondary and Supplementary knowledge and skills.
3. **Reliability:** The extent to which knowledge and skills learned are correct, accurate and up to date**.**
4. **Conformance:** The degree to which an institutional programme and course meets established standards, plans and promises.
5. **Durability:** The depth of learning.
6. **Serviceability**: How well an institution handles customer's complaints?

B. Software quality dimensions in higher education

In the software quality dimension in higher education there are some important factors which need to be focused on it. These factors are the key factors in the achievement of software quality management. These are as follows,

1. **Correctness:** The extent to which the programme and course complies with the specified requirements.
2. **Reliability:** The degree to which knowledge and skills learned is correct, accurate and up to date.
3. **Efficiency:** The extent to which knowledge and skills learned is applicable to the future career of graduates.
4. **Integrity:** The extent to which personal information is secure from unauthorized access.
5. **Usability:** The ease of learning and communicativeness in the class room.
6. **Maintainability:** How well an institution handles customer's complaints?
7. **Testability:** How fair examinations represent a subject of study?
8. **Expandability:** Flexibility
9. **Portability:** The degree to which knowledge/skills learned is applicable to other fields

C. Service quality dimensions in higher education

In the service quality dimension in higher education there are some important factors which need to be focused on it. These factors are the key factors in the achievement of software quality management. These are as follows,

1. **Responsiveness:** Willing and readiness of staff to help students.
2. **Reliability**: The degree to which education is correct, accurate and up to date.
3. **Understanding**: customers Understanding students and their needs.
4. **Access:** The extent to which staff are available for guidance and advice.
5. **Competence:** The theoretical and practical knowledge of staff and other presentation skills.
6. **Courtesy**: Emotive and positive attitude towards students.
7. **Communication:** How well the students and lecturers communicate in the class.
8. **Credibility:** The degree of trustworthiness of institution.
9. **Security**: Confidentiality of information.
10. **Tangible:** State, sufficiency and availability of equipment and facilities.
11. **Performance:** Primary knowledge and skills required for graduates.
12. **Completeness:** Supplementary knowledge and skills, use of computer.

D. Quality dimensions in higher education

In the quality dimension in higher education there are some important factors which need to be focused on it. These factors are the key factors in the achievement of software quality management. These are as follows,

1. **Tangibles:** Sufficient equipment and facilities, Ease of access, visually appealing environment, Support services like accommodation, sports etc.
2. **Competence:** Sufficient staff like Academic, Theoretical and practical knowledge, qualifications, teaching experience, communication.
3. **Attitude**: Understanding students needs Willingness to help, Availability for guidance and advice, giving personal attention.
4. **Content:** Relevance of curriculum to the future jobs of the students, Communication skills and team work, Flexibility of knowledge, being cross-disciplinary, Containing primary knowledge and skills
5. **Delivery:** Effective presentation, Sequencing, timeliness, Consistency, fairness of examinations, Feedback from students.
6. **Reliability:** Trustworthiness, Giving valid award, Handling complaints, solving problems

Conclusion

The economic, social, cultural, technological changes contribute to knowledge society. The present growth of economic growth can be substantially increased if India becomes super power in knowledge sector. Some of institutes are performing excellence in their field. A conceptual quality management model for excellence is Higher Education Institutes is based on the following things we can suggest by gone through this study.

1. **Commitment of management:** Top management, through their supervision of all processes, should ensure that everybody is committed to achieving quality in higher educational Institutes.
2. **Course delivery:** Expert knowledge must be matched with expert skill to transmit that knowledge, the fervor to acquire knowledge must be matched with fervor to transmit it and become capable to fulfill today's demand of nation and society.
3. **Campus facilities**: Utmost attention is to be shown in providing excellent infrastructure and physical facilities in the campus for student learning, co-curricular and extracurricular activities comparing with developed countries.
4. **Courtesy:** An emotive and positive attitude towards students will lead to congenial learning environment in higher educational institutes.
5. **Customer feedback and improvement:** Constant feedback from the students leading to continuous improvement in the process is the key to achieving excellence in delivering lecturer, infrastructural support, teaching aids and so on.

The higher Education system needs to be strengthened which will be capable of honing the system to attain all-round, multifaceted personality; to acquire leadership qualities, to sharpen communication and interpersonal skills, to acquire knowledge of the latest trends in technology, knowledge society, contemporary change in all field to have exposure to industrial climate, social harmony, peace in society and to gain confidence to face changes in the highly competitive and ever changing world.

References:

1. Barnet. R, (1992), Improving higher education: Total quality care, Buckingham, SRHE&OU.
2. Boaden. R.j., Dale B.G., (1992), Team work in Services: Quality circles by another name? International Journal of Service Industry Management, Vol.17 No.3.
3. Colling .C, Harvey. L., (1995), Quality control assurance and assessment in the link to continuous improvement, Quality Assurance in Education, Vol.3 No.4.
4. Garvin D.A., (1987), Competing on eight dimensions of quality, Harvard Business Review, Vol. 65 No.6.
5. Gummesson E, (1990), Service Quality – a holistic view, Karlstad:CTF.
6. Harvey. L , Green D. (1993), Defining „Quality" assessment and evaluation in higher education, Vol. 18 No.1.
7. Kothari Commission (1966), Government of India Publication, New Delhi.
8. Largosen S, Seyed Hashemi. R and Leitner. M (2004), Examination of dimensions of Quality in Higher Education, Quality Assurance in Education, vol.12 No.2.
9. Mohammed S. Owlia and Elaine M. Aspinwall, (1997) "TQM in Higher Education – a review" International Journal of Quality & Reliability Management, Vol 14, No.5.
10. Mukhopadhyay, M, (2005), Total Quality management in Education, Sage Publication.
11. NAAC Report On Quality Assurance in Higher Education, (2006),Benglore.
12. Reeves. C.A, Bedner, D.A, (1994), Defining Quality: Alternatives and implication, Academy of Management Review, Vol.19 No.3
13. Sudha T. (2013), Total Quality Management in Higher Education Institutes, International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research, IJSSIR, Vol. 2 (6).

A STUDY ON MATERNAL HEALTH CARE PRACTICES AND TREATMENT SEEKING BEHAVIOUR OF TRIBAL WOMEN IN BORIVALI TALUKA OF MUMBAI

Abstract

This abstract is based on the Ph.D research conducted by Dr.AnitaPanot titled A Study on Maternal Health Care Practices and Treatment Seeking Behaviour of Tribal Women in BorivaliTaluka of Mumbai under the guidance of Dr.Sharath Kumar ex - faculty of College of Social Work, NirmalaNiketan at the Mumbai University.

Introduction

The health status of the tribal women has distinctive problems, not because they have special kind of health, but because of their settlement in difficult geographical areas and circumstances in which they live. The utilisation of maternal health services is a complex phenomenon and it is influenced by socio-cultural factors. Maternal health practices and treatment-seeking behaviour of tribal women are important factors in public health management, but this is often ignored while considering schemes for providing health care services to people.

Objectives of the study

The objectives of the study was to ascertain the maternal health care practices and treatment seeking behaviour of the tribal women living in remote and hilly areas of Mumbai as well as their awareness and the source of their information about the public health care services available for pregnant women, the nature of complications experienced by them during pregnancy and their source of treatment. It also examined the various factors which influenced their health practices and treatment-seeking behaviour. The suggestions of the tribal women were also incorporated in this study. The hypotheses tested in this study were made on the basis of available literature about the subject.

Theoretical framework

Understanding human behaviour is a pre-requisite to changing behaviour and improving health practices. To improve general health care of the poor, diverse approaches have been used by NGOs and governments all over the world since long. Two approaches,

namely the human rights based approach and gender based approach to health were used by researcher to understand the health issues of tribal women. Because reproductive health has different implications for a woman or a girl than for a man or a boy, it also encompasses a gender perspective. The gender based approach promotes the inclusion of gender components in projects such as, research, interventions and health system reforms from the start instead of including it in a later stage in the project.

The researcher also pointed out the importance of KAP surveys to pinpoint the factors influencing behaviour that are known to most people, reasons for their behaviour and how and why people practice certain health behaviours. The strength of Focused Ethnographic Studies (FES) and rapid assessment studies was highlighted to explain its importance especially in designing locally tailored Information Education and Communication (IEC) messages. The researcher felt that the health and treatment seeking behaviour models from social psychology, medical sociology and medical anthropology allow for considerable extension of the determinant factors of behaviour in KAP and FES studies.

The theoretical framework in this study included Health Belief Model and, Socio-behavioral by Andersen andKroeger. The "four As" model was proposed by Good was stressed to understand the key factors of health seeking into four groups where availability includes geographic distribution of health facilities; accessibility includes transport, roads and other expenditure, affordability consist of treatment costs, direct and opportunity costs, and acceptability means cultural and social distance. The researcher also stated Pathways model introduced by Good which focused on recognition of symptoms, centers around the path that people follow until they use different health services like home treatment, traditional healer and bio-medical facility.

The Life Course Perspective (LCP) was also discussed in the study to conceptualize how various biological and social factors experienced at different life course stages can independently, cumulatively and interactively influence health and diseases in adult life. The literature review also focused on mother and child health life course perspective (MCHLCP) for intervention during pregnancy. According to her, a timely intervention during pregnancy can avert many complications.

An integrative approach was stressed to health is broadly defined as social, emotional, mental, and physical well-being. It is an important marker for future health and well-

being across the life course, and for understanding health disparities, both their causes and consequences.This approach does not specify which factors are the most important in influencing health practices and treatment seeking behaviour, nor does it predict how or which factors might interact. Rather, it serves a goal of integrating a wide range of factors influencing practices and behaviours.In this study the researcher had largely adopted the concepts and theories forwarded by the integrative approach.The researcher intends to look at the various factors that influence the health practices and treatment seeking behaviour of tribal women.

Methodology of the study

The study employed an explanatory survey design utilizing a total sample of one hundred fifty (150) respondents residing in Borivalitaluka of Mumbai. The researcher chose the survey method and used the personal interview technique. According to the study conducted by Tribal Research and Training Institute, Tribal Development, Pune in 2003, out of the 63 hamlets in the three talukas of Mumbai, the population of the Borivalitaluka comprises of 1,833 families with 8,425 tribals staying in 54 hamlets spread from Borivali to Goregaon area. Out of the total population of 8,425 tribals the population of tribal women is 4,162. Out of 46 hamlets, fifty percent that is 23 hamlets, with the higher concentration of population was selected for this study. Therefore, the universe of the study was all tribal women, residing in the Borivalitaluka of Mumbai. Each individual tribal woman was the sampling unit. The researcher used the purposive non-random sampling technique for selecting the respondents due to non-availability of updated list of population from health posts and NGOs. Scouting was done to identify these tribal hamlets with the help of the NGO staff. The researcher further identified the women in these hamlets, and studied 150 respondents who met the criteria of age and number of children.

The researcher also used an interview guide for conducting indepth interviews with twelve women respondents who were selected for case studies and also were not part of the sample for personal interview. It included questions on the personal and family profile of the respondents like age, education, occupation, income and the type of family. It also included questions on the complications faced and the treatment sought during the three stages of pregnancies. Yet another part of the guide explored their

responses and suggestions on the health care services required by them. The schedule also included consent form for obtaining their verbal consent, which was read out to the respondents after explaining the purpose of the study.

Findings, Discussions and recommendations

The finding of the study indicated that a large number of tribal women were illiterate. Most of them were married between the age of 12 -17 years and delivered their two children before the age of 18 years. Tribal women's education influenced the choice of age at marriage and number of pregnancies only among those who had higher level of education. There was no significant influence of education on age of pregnancy. One of the findings showed that education influenced the decision about the number of pregnancies, to certain extent, at least among those higher educated respondents and thus hypothesis was validated with this finding.

Most of the tribal women were aware about the services available for pregnant women including free contraceptives supply available in public hospitals but only a few used it after marriage. Indeed they had better understanding of number of children required. Majority of them had two or three children and they had no plan to conceive in future. There was not association found between respondent's educational level and their plan to conceive in future and the research hypothesis was nullified by the findings.

A large number of women were aware about the importance of consuming nutritious food during pregnancy. Yet many women avoided certain food during pregnancy. However the educated women did not follow the cultural taboos of not eating food first day after delivery. The level of education influenced their decision to go for an institutional delivery during first delivery but not in the case of second delivery. The hypothesis was validated in case of first delivery but not in second delivery. Inspite of tribal women awareness about the availability of services for family planning many of the respondents did not use it. The research finding was not validated by the findings of the study. The hypothesis that those women who are aware about the pregnancy registration facility at the public hospital would also deliver in public hospital was validated by findings.

The present study revealed that the major decisions with regards to utilisation of hospital services during pregnancy were taken by the woman, her husband and family members and not the community. However they had less say in decision making with

regards to reproductive health. A majority of them were aware about the importance of breast feeding immediately after delivery and also breast fed their children after delivery irrespective of whether they received health education or not. Thus the research hypothesis was not found as valid. A large number of tribal women were not aware about the nutritional services provided by *anganwadi* during their pregnancy. However, women who were highly literate were more aware than the illiterate.

A large number of women experienced complications related to anaemia during pregnancy and availed treatment from public hospital and not traditional healers. Level of education did not affect their communicating with the husband about the same. Indeed urban tribal women had a better understanding about care required during pregnancy. A significant number of educated respondents believed that women should not eat less food during pregnancy as compared to illiterate. Hence the research hypothesis was no found as valid. Interestingly, most of them, irrespective of their educational status felt that women required rest during pregnancy.

Most of the tribal women in urban areas chose institutional delivery during the first delivery as compared to second one and education was found as one of the significant factors favourably influencing it. Hence the hypothesis was found as valid only in case of the first delivery. However, the distance of hamlets to hospital and non-availability of transport during labour pain had adversely affected their access to public hospital and were compelled to deliver at home by untrained *dais* during the second delivery. The findings of the present research study revealed that though tribal women spend more on medicines, travel, laboratory tests and family planning operation, they could afford to utilise public health care services, irrespective of their economic background.

A large number of respondents who were satisfied with the interaction with the health care staff felt that they were accepted by the latter. Among them, many agreed that their utilisation of health care services increased due to the acceptability by the health care staff. Though a majority of the tribal women perceived that services related to pregnancy were adequate and available in public hospital, such a facility was not available in the community. Most of the women strongly suggested that health care services were required in their *padas or* hamlets.

The researcher strongly feels that the socio - cultural and medical dimension of tribal health in the study the Borivalitaluka have undergone changes over a period. While they continue to be traditional in many respects on matters affecting their lives, they are definitely modern with regards to their understanding of maternal health care practices and treatment seeking behaviour. Their minds have already been shifted to the modern concept of health and treatment due to their exposure to education and modern medicines.

It is evident from this study that government-run medical services continue to be the main source of health care for less privileged groups like tribals. It is essential that their right to free services without discrimination is given due consideration while planning and implementing health policies and programmes. Besides, these women should be empowered to take charge of their reproductive health needs. While conducting the indepth interviews, many women revealed that they were not opposed to modern health care per se, but were prevented from accessing these services by numerous socio-cultural and economic factors. They were heavily dependent on public health care but were unable to utilize it due to their poverty and vulnerability and this was evident from the cases examined.

डोंबारी जमातीतील मुलींना शिक्षण घेतांना येणाऱ्या अडचणीचा अभ्यास – संदर्भ धावडी ता. अंबाजोगाई. जि. बीड.

डॉ. प्रकाश जाधव
प्राचार्य
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि. बीड
मो. ७७७००१५०५०

प्रस्तावना :

मानव रानटी अवस्थेत आसताना अन्नासाठी भटकंती करत होता. कंदमुळे, फळे, प्राण्याची शिकार, मच्छी इत्यादीवर गुजराण करीत असे. एका ठिकाणची फळे, कंदमुळे संपली की दुसऱ्या ठिकाणी स्थाईक व्हावे लागत तसा हा काळ तसा संघर्षाचाच होता. जशा जशा मानवी गरजा मानव भागू लागला तसतसे त्यांचे जिवण स्थिर झाले. परंतू ज्या लोकांना जीवनात अपयश आले त्यांना आपले जिवन स्थिर ठेवता आले नाही. ते सतत भटकत राहीले. स्वातंज्य प्राप्तीनंतर व सविंधानात्मक तरतूदी आसतानाही आपल्या चरितार्चासाठी भटकत असतात. त्यामुळे त्यांचे जीवन अस्थिर, दारिद्री, कलंकित आसल्याचे दिसून येतात.

भारतीय समाजाचे वर्गीकरण तीन विभागात करता येइल. शहरी, ग्रामीण आणि आदिवासी या भागाची व संरचणा समस्या सोडविण्यासाठी प्रशासकीय व्यवस्था स्वतंत्र आहे. परंतू चौथा जो समाज आहे तो आजही स्थिर नाही. भटक्या जमाती मध्ये देखील कनिष्ठ श्रेष्ठ जमाती दिसून येतात. कनिष्ठ तो कनिष्ठच जीवन जगत आहे. गेल्या काही वर्षात जरी भटक्या जमातीला जागकरूकता आली असली तरी बऱ्याच भटक्या जमाती अती मागास वर्गात असल्याचे दिसून येतात. 'द रॉयल ॲथ्रॉपॉलॉजिकल इन्स्टियूट ऑफ ग्रेट ब्रिटन' या संस्थानी भटक्याची पूढील व्याख्या केली आहे. 'निश्चित निवासस्थान नसलेला, शिकार अथवा अन्न गोळा करीत हिंडणे हेच ज्याचे प्रमुख जीवन असून त्यावरच ते अवलंबून असतात. अशा लोकाचा समाज म्हणजे भटका समाज होय'.

भारत हा कृषी प्रधान देश म्हणून गणला जातो. शेतकऱ्यांना विविध साधने लागतात. ती साधणे भटक्या जमातीचे लोक करतात. जसे मंदिराचे काम बेलदार, घराचे लागणारे दगड वडर समाज, कोयता, इळा, कुऱ्हाड इत्यादी साहित्य घिसाडी समाज, तर वैदू समाज जडीबुटी औषध देतो. तर काही करमणूक करणाऱ्या जमाती म्हणून नंदीबैलवाले, गारूडी, माकडवाले, अस्वलवाले, डोंबारी तर कोल्हाटी डोंबारी हे आपले जीवन धोक्यात घालून लोकांना करमणूक करतात. तर काही धर्माच्या किंवा देवाच्या नावावर भिक्षा मागतात. त्यात जोगी, जंगम, गोसावी इत्यादी भटक्या जमातीचा सामावेश होतो.

ब्रिटीश शासणाने कांही भटक्या जमातीना गुन्हेगारी जमाती कायदा १८७१ साली पास केला. व अनेक जाचक अटी या जमातीवर लादल्या. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर १९५२ राजी भटक्या जमाती व विमूक्त जमाती असे वर्गाकरण केले. खरे तर या जमातीना आदिवासी जामाती म्हणून अनुसुचित टाकणे गरजेचे होते. परंतू या समाजाला कोणी राजकीय पूढारी नसल्याने हा समाज विविध बाबीत वंचीत असल्याचे दिसून येते. विमुक्त जाती मध्ये बेरड, बेस्तर, भामटा, कैकाडी, कंजारभाट, कटाबू, बंजारा, राज पारधी, रजपूत भामटा, रामोशी, वडार, वाघरी, छप्पर बंद इत्यादी जमातीचा समावेश होतो तर भटक्या जमाती मध्ये गोसावी, बेलदार, भराडी, जोशी, काशी कापडी, भुते, लोहार, गारूडी, गोंधळी, कोल्हाटी, डोंबारी इत्यादी जमातीचा समावेश होतो.

डोंबारी जमातीचे ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :–

डोंबारी ही एक कलावंत जमात म्हणून ओळखली जाते कारण स्वातंत्र्य पूर्व काळात ग्रामीण भागात करमणूकीची साधने नव्हती म्हणून करमणूकी करीत गावोगाव भटकत असणारी ही जमात आहे. या मनोरंजनात पती, पत्नी, लहाण मुली गावात व शहरात मुख्य रस्याच्या जागी कसरत करत खेळ करतात. तर कांही तरूण मुली नाचगाण्याचे कार्यक्रम करत आसतात. तसेच कांही स्त्रिया तमाश्या मंडळात काम करत आसतात. हा समाज महाराष्ट्रात विविध ठिकाणी गोपाळ या नावाने ओळखले जाते. जसे गोपाळ समाज गायी, म्हशी पाळत असतात. डोंबारी हि कोल्हाटी जमात व गोपाळा पेक्षा वेगळी जमात आहे. आपआपसात रोटी – बेटी व्यवहार नसते तर सांस्कृतिक प्रथा देखील वेगळी आहे. अलिकडील काळात हा समाज शहरात किंवा गावात स्थिर झाला असलातरी या समाजाचे भटकणे थांबले नाहीत. या समाजाचे जातपंचायती चे प्रमुख ठिकाण पूणे येथे आहे. यालाच सुप्रीम कोर्ट असे म्हणतात. या समाजाची लिखीत भाषा जरी नसली तरी व्यवहार व बोली भाषेचा वापर आपल्या कुंटुबात करतात. यांची भाषा गुजराती साम्यभाषे सारखी असते. भटक्या समाजाची प्रत्येकी वेगळी भाषा जरी असली तरी काही सांकेतिक भाषेचा वापर दुसऱ्यांना कळू नये म्हणून करतात. दिवाळी, दसरा आणि होळी ही प्रमुख उत्सव साजरा करतात. या समाजाला आंतरजातीय विवाहास समाजाची मान्यता नाही. अनेक स्त्रियांशी लग्न करण्याची पध्दत आहे. परंतू पहिल्या पत्नी हयात असताना पत्नीच्या परवानगी शिवाय लग्न करता येत नाही. महिलेचा पूर्नर विवाह होत नाही. जर पत्नी नवऱ्याला सोडून गेली आणि कांही दिवस वाट पाहली जाते. त्यानंतर ती परत आली नाही तर तिचा नवरा जिवंत पनी श्राध्द घालतो. व संपूर्ण समाजाला जेवन देतो. ति परत आली तर पुन्हा समाजात घेतले जात नाही व वाळीत टाकले जाते. जर मुलीगी पळूण गेली आणि दुसऱ्या मुलासोबत लग्न केले तर तिची ही अशीच श्राध्द घातले जाते.

स्वातंत्र्योत्तर काळ :–

ब्रिटीशानी १८७१ साली गुन्हेगारी जमाती म्हणून जाहीर केले परंतू १९५२ साली गुन्हेगार कायदा रद्द करण्यात आला. १९६० मध्ये सोलापूर येथे भरलेल्या अखिल भारतीय विमूक्त जाती

फेडरेशन अधिवेशन झाले. त्यावेळी पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांनी या जमातीच्या शैक्षणिक विकासासाठी प्रयत्न केलेले आहेत. याचा परीणाम म्हणून १९६१ मध्ये विमुक्त जातीना चार टक्के आरक्षण दिले गेले. नंतर त्यांचे रूपांतर विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, ब, क, ड असे रूपांतर झाले. डोंबारी ही जमात भटक्या 'ब' या जमातीत समावेश होतो. राज्य शासनाने भटक्या जमातीना २.५ टक्के आरक्षण नौकरी व शिक्षणासाठी देण्यात आले आहे. भटक्या जमातीचा केंद्र शासणाच्या सार्वजनिक क्षेत्रासाठी OBC प्रवर्गात समावेश होतो. केंद्रशासनाच्या आरक्षण धोरणानूसार OBC ना २७ टक्के आरक्षण देण्यात आले आहे. अनुसुचित जाति व अनुसुचित जमाती मागासवर्ग व अल्पसंख्याचा कल्याणासाठी १९९८ पासून केंद्रीय पातळीवर नावात बदल करून सामाजिक न्याय व सक्षमिकरण मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली आहे. तसेच भारतीय संविधानाच्या कलम ३४० नूसार मागासवर्गाचे कल्याणासाठीची तरतूद करण्यात आली. त्या अन्वये ३४० (१) राष्ट्रपतीनी मागासवर्गीयाच्या कल्याणासाठी आयोग नियूक्त करण्याची तरतूद आहे. १९९३ मध्ये रेणके आयोग नेमण्यात आले अनेक शिफारशी केल्या परंतू शासन दरबारी खाजदार नसल्याने फायदा झाला नाही. जरी भारतीय संविधानात समानता, शिक्षणाचा हक्क, जातीयता व आस्पृशता र्निमूलन असले तरी अनुसुचित जाती व जमाती प्रमाणे भटक्या जातीना हलकी जात असे आजही समजले जाते.

भौगोलिक स्थिती :–

धावडी गावात डोंबारी समाजाची २५ घरे आहेत. या समाजाची स्वतंत्र बोली भाषा असली तरी त्याची गुजराती साम्यभाषा दिसून येते. म्हणून त्याना गुजराती डोंबारी म्हणतात. या समाजात परंपरेनूसार जातपंचायत दिसून येते. त्यातून तंटे, भांडण, समस्या इत्यादी सोडविण्याचा प्रयत्न करत आसतात परंतू सध्यस्थितीत जात पंचायतीचा ऱ्हास होत आहे. या गावात कुटुंब संख्या २२३ पैकी ६१ कुटुब भुमीहिन आहे. या ६१ कुटुबात डोंबारी समाजाचा मोठया प्रमाणत समावेश आहे. तर दारिद्रय रेषेखालील ८५ कुटुबे आहेत. डोंबारी समाज आजही सांस्कृती जोपासत आहे. दर तीन वर्षानी डोला साजरा करतात. हा डोला १० दिवसाचा आसतो या डोल्यात लक्ष्मी देवीची महापुजा केली जाते सर्व डोंबारी समाज एकत्र डोला साजरा करतात. या डोल्यासाठी प्रत्येक व्यक्ती मागे ५०० रू प्रमाणे ५ लाख रूपये पुण्यात बॅकेत जमा करतात व ५ लाख रूपयाच्या व्याजावर डोला साजरा करतात. घरात बाळ जन्मालेकी ५००रू त्याच्या नावाने जमा करतात. तसेच सुन आली की ५०० रू तिच्या नावाने जमा करतात. हातात झेंडा घेउन संपूर्ण गावात धान्य मागतात. व त्याचे स्वयंपाक करून जेवन करून डोला साजरा करतात. डोंबारी समाजाचे देवस्थान कराड येथे आहे तेथे ते गुडी पाडवा साजरा करतात. कराड येथे गुडी उभारली की घरी गुडी उभारत नाही. आगोदर कराडला व नंतर घरी गुडी उभारतात. तसेच दिवाळी, दसरा हा सण देखिल साजरा करतात.

डोंबारी समाजाची समस्या :–

डोंबारी समाज प्रामुख्याने मनोरंजन करणारी भटकी जमात म्हणून ओळखली जाते. या समाजात मुला पेक्षा मुलींना महत्व दिले जाते कारण मुलीं नाचगाणे किंवा तमाशा फडात काम करतात. या स्त्रिया कोणत्याही पुरूषासोबत आंधळे पणाने सोबत करीत नाही. तर आपल्या भवितव्य डोळयासमोर ठेउन, आपल्याशी एकनिष्ठ राहील किंवा नाही, तो साथ देईल किंवा नाही, माझी आर्थिक पूर्तता होईल किंवा नाही इत्यादी सर्व बाबिचा विचार करूण पुरूषासोबत सर्वस्व झोकून देतात शारीरीक संबधाने मुलगी झाली तर म्हतारपणी आपली सांबाळ करील म्हणून या व्यवसायात ओडले जाते. मुलगा झाला तर खूप मोठा प्रश्न निर्माण होतो. काही स्त्रिया वारंवार पुरूष बदलतात. तर काही एकाच पुरूषावर प्रेम करतात. नाचगाणी करणाऱ्या स्त्रीने आपल्याच जातीतील पुरूषाशी विवाह करावा असे बंधन असते. जर दुसऱ्या जातीतील मुला सोबत विवाह केल्यास समाजातील मुलगी त्याच्या मुलाला दिली जात नाही. ही एक फार मोठी समस्या आहे. तसेच अनैतीक संबधातून मुलगा/मुलगी जन्मास आली तर त्याच्या वडीलांचे नाव काय ठेवावे हा एक प्रश्न आहे. या मुलांना शिक्षण देण्याऐवजी पारंपारीक खेळ, नाचणे या बाबी शिकवित असतात. म्हणून हा समाज शिक्षणापासून वंचीत आहे. त्यामुळे त्यांचा सर्वांगीन विकास झाला नाही. साधारणता डोंबारी ही भटकणारी जमात असली तरी मी स्वतंत्र्य पूर्वी पासून याच गावात वास्तवास आहे. डोंबारी समाजाची मनोरंजन करणारे असले तरी या पारंपारीक व्यावसायापासून दूर झाले आहे. सध्या ते लग्न समारंभासासाठी बॉड वाजविण्याचे काम करतात. व उर्वरित सधन शेतकऱ्याच्या शेतात जावून मजूरी किंवा सोयाबीन, कापूस, ज्वारी इत्यादी गुत्ता घेउन आपल्या कुटुबाचे उदनिर्वाह करतात. सध्या गावात ४ थी पर्यत जि. प. प्रा. शाळा १९५६ पासून आहे. २०१५ मध्ये ८ वी पर्यंत वर्ग सुरू करण्यात आले आहे पुढील शिक्षणासाठी ८ कि.मी अंतरावर भावठाणा किंवा अंबाजोगाई तालुक्याच्या ठिकाणी यावे लागते. त्यामूळे मुलींचे गळतीचे प्रमाण अधिकच आहे. डोबारी समाजात मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण नगण्य दिसून येते. एकूण २५ घरा पैकी फक्त चार कुटुबांना गायरान जमिन दिलेल्या आहेत. प्रत्येकी एक एकर प्रमाणे जमीन वाटप केली आहे. म्हणून धावडी या गावातील डोंबारी समाजातील मुलींना शिक्षण घेताना कोणत्या आडचाणी येतत याचा अभ्यास म्हत्वाचा आहे.

उद्देश :–

१) डोंबारी जमातीचे ऐतिहासीक स्थितीचे अध्यायण करणे.

२) डोंबारी जमातीतील मुंलीचे शैक्षणिक स्थितिचे अध्यायण करणे.

३) डोंबारी जमातीतील मूंलीना शिक्षणात येणाऱ्या अडचणीचा शोध घेणे.

संशोधन पध्दती :–

अंबाजोगाई पासून ०८ कि.मी. अंतरावर सहयाद्रिच्या डोंगररांगाच्या पायथ्याशी धावडी हे गाव आहे. या गावात बंजारी, मराठ, डोंबारी, घिसडी, कुंभार, महार, मातंग, चांभार, सुतार, कैकाडी इत्यादी जातीचे लोक राहतात.

एकूण २५ घरे डोंबारी समाजाची असल्याने जनगनना पध्दतीचा वापर करून सर्व घरे ही संशोधणानी समग्र म्हणून निश्चीत केले आहेत. तसेच उद्येशाच्या अनुषंगाने प्रश्नावली तयार करून प्रत्यक्ष मुलाखत अनुसुची, निरीक्षण इत्यादी प्राथमिक स्त्रोतचावापर करूण तथ्य संकलन केले आहे. तर द्वितीय स्त्रोतात ग्रंथ, पुस्तके, महाराष्ट्र शासनाने घोषित केलेले जातीची यादी इत्यादीचा वापर करून केला. आलेल्या तथ्याचे रूपांतर सारणी मध्ये करूण त्यांचे वर्गीकरण व विश्लेषना वरून निष्कर्ष काढले आहेत.

निष्कर्ष :–

१) उत्तरदात्याचे शिक्षण पूढील प्रमाणे दिसून आले त्यात प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्याचे प्रमाण ०८ टक्के आहे, माध्यमिक शिक्षण ४४टक्के, उच्च माध्यमिक ०४ टक्के पदवी व पदवीत्तर चे प्रमाण निरंक दिसून आली. तर निरक्षरतेचे प्रमाण ४६ टक्के असल्याचे दिसून आले.

२) उत्तरदात्याची घराचे स्वरूप साधी टिनपत्रे ६० टक्के, विटाचे बांधकाम व टिनपत्रे ३६ टक्के, कुडाचे घर ४ टक्के दिसून आली.

३) १०० टक्के उत्तरदाते पारंपारीक व्यवसाय करीत होते.

४) १०० टक्के उत्तरदाते पारंपारीक म्हणजे खेळ, मनोरंजन, नाचगाणे, इत्यादी व्यवसाय सोडून राहत्यागावी दुसऱ्याच्या शेतात मजूरी करतात.

५) उत्तरदात्याचे वार्षिक उत्पन्न २१ ते ३० हजार रूपये दिसून आले.

६) उत्तरदात्याच्या कुटुबातील महिलांचे शिक्षण प्राथमिक ८ टक्के, माध्यमिक शिक्षक २० टक्के झाले. तर पूढे शिक्षण घेतलेले नाहीत कारण पारंपारीक खेळ करणे, शिक्षणाबद्दल आवड नसने, सतत भटकंती करने या कारनाने शिक्षण घेता आले नाही.

७) सध्या उत्तरदात्याची मुले ५ वी ते ७ वी पर्यंत शिक्षण घेताना दिसून आली पूढील शिक्षण ६ कि. मी अंतरा पर्यंत जावे लागते.

८) उत्तरदात्याच्या मुलीना शिक्षण घेताना भाषेची समस्या असल्याचे प्रमाण १६ टक्के, आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्याचे प्रमाण २४ टक्के, पालकास शैक्षणिक उदाशिनतेचे प्रमाण ४४ टक्के तर इतर मताचे प्रमाण १६ टक्के दिसून आली.

९) पालक म्हणून शाळेला वर्षातून एकही भेट न दिसलेल्या पालकाचे प्रमाण ८० टक्के आहे.

सूचना :–

१) पालकांना शिक्षणात जागृती निर्माण करावी.

२) मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणावे.

३) जि. प. प्रा. शाळेत सोयी सुविधा देण्यात यावी.

४) डोबारी जमातील मुंलीना ॲथलेटीक सारख्या खेळाचे प्रशिक्षण द्यावे.

संदर्भ :–

१) चव्हण रामनाथ (२००२), भटक्या विमुक्ताची जातपंचायत, देशमुख आणि कंपनी प्रा. लि. सदाशिव पेठ, पूणे.

२) कांबळे उत्तम (२००८), भटक्यांचे लग्न, मनोविकास प्रकाशन, नारायण पेठ, पूणे.

३) गर्गे स. मा. (१९८९), भारतीय समाज विज्ञान कोष, ज्ञानेश प्रकाशन, शिवाजी नगर, पुणे.

४)www.numiadictribs

सामाजिक न्यायामध्ये महात्मा फुले यांची भुमीका

प्रा. यु. एस. बनकर
श्री. सरस्वती समाजकार्य महाविद्यालय, वाशिम

प्रस्तावना :-

भारतामध्ये प्रमुख ०६ धर्म, ३०० जाती, २५००० उप जाती, १६५२ बोली भाषा, ३६ राज्य अशी विविधता आढळुन येत असुनही आपला भारत देश एकसंघ आहे. त्याचे कारण म्हणजे आपल्या समाजसुधारकांकडुन मिळालेली वैचारीक प्रगल्ब्धता म्हणता येईल, आपल्या देशाला खुप मोठा इतिहास लाभला आहे या इतिहासात वेगवेगळया कालखंडामध्ये घडलेल्या धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, व शैक्षणिक घडामोडींचा समावेश आहे. या कालखंडामध्ये प्राचीन कालखंड, मध्ययुगीन कालखंड आणि आधुनिक कालखंड असे तीन कालखंड करता येतील. या तीनही कालखंडामध्ये अस्थिरतेचे वातावरण निर्माण झालेहोते याचे कारण म्हणजे अन्यायाने न्यायावर केलेले वर्चस्व हे एक होते. न्याय जर नसेल, तर मानवाची निश्चितच सामाजिक, आर्थीक, व राजकीय हानी होते. जर देशामध्ये शांतता नांदायची असेल, सर्वांगींन संपन्नता साधायची असेल, तर तिथे न्याय प्रस्थापीत झाला पाहीजे. विविध कालखंडामध्ये मानव कल्याणाकरिता अनेक थोर महापुरुषांनी सर्व त्याग करुन महान असे कार्य केले आहे.

आधुनिक कालखंडामध्ये राजाराम मोहन रॉय यांनी सतीप्रथा बंद करण्यासाठी, महिलांना शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्न केले होते. महात्मा फुले यांनी स्त्रि शिक्षण, अस्पृशांना शिक्षण, अंधश्रध्दा निर्मुलन, व्यसनमुक्ती, बालविवाह प्रतिबंध, केशवपन पध्दतीस विरोध,बालहत्या प्रतिबंध इत्यादी अशा अनेक रुढी पंरपरा विरोधात कार्य केले. सावित्रीबाईनी देखील आपल्या पतीबरोबर त्यांच्या खाद्यांला खांदा लावुन समाज सुधारण्याकरिता कार्य केले. गोपाल गणेश आगरकर यांनी स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करून भ्रामक कल्पना अमान्य केल्या. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांनी स्वतः विधवेशी विवाह करून विधवा विवाहाला प्रोत्साहन दिले. महीला विद्यालयाची स्थापना करून (१९०७) सुपत्नी व सुमाता होण्याची पात्रता निर्माण करणारे शैक्षणिक उपक्रम राबविण्यात आले. १९१६ मध्ये महिला विद्यापीठाची स्थापना केली. अशा अनेक महापुरूषांनी अनिष्ठ रूढी परंपरा नष्ट व्हाव्यात, समाजामध्ये न्याय प्रस्थापित व्हावा यासाठी कार्ये केले.

उद्देश :

१. महात्मा फुले यांनी स्त्रियांसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे
२. महात्मा फुले यांनी दलितांसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे
३. महात्मा फुले यांनी इतर वर्गांसाठी केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा अभ्यास करणे
४. महात्मा फुले यांनी व्यसनमुक्तीसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे
५. महात्मा फुले यांनी शेतकरी वर्ग व कामगारांसाठी केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे

महात्मा फुले यांचे समाजामध्ये न्याय प्रस्थापित व्हावा याकरिता फार मोठे योगदान आहे. याचा अभ्यास करण्यापूर्वी न्याय म्हणजे काय हे अभ्यासणे महत्वाचे आहे.

न्याय :-

सर्वसामान्य तत्त्वानुसार न्याय म्हणजे व्यक्तीच्या दर्जानुसार त्यांना जे पाहीजे ते प्राप्त होणे होय. सामान्य दृष्टीकोनातून न्याय या सज्ञेला अनेक तत्वज्ञांनी त्यांच्या-त्यांच्या दृष्टीकोनातून तयार केले असून त्यात अभिजात तत्त्वज्ञ ऑरिस्टॉटल पासून ते कॉम्त पर्यंतच्या सर्व विचारवंताचा समावेश होतो.

ऑरिस्टॉटल यांनी न्याय या संकल्पनेवर भाष्य करताना ते अन्यायाच्या संदर्भात केले आहे. त्यांच्या मते जे चांगले व सद्‌गुनांशी संबंधित तो न्याय व जे दुर्गुनी तो अन्याय.

उपेंद्रकुमार सिंह यांनी भारतातील सामाजिक न्याय या पुस्तकात सामाजिक चळवळीच्या दृष्टीकोणातून सामाजिक न्यायाची व्याख्या केली आहे. त्या दृष्टीने विचार करता सामाजिक न्याय ही संकल्पना मानवी हक्क आणि समता यावर अधारीत असून सामाजिक न्याय म्हणजे असा मार्ग, की ज्याद्वारे प्रत्येक समाजाच्या पातळीवर लोकांच्या जीवनात प्रत्येक दिवशी मानवी हक्कांचे प्रकटीकरण करणे होय.

महात्मा फुले यांनी केलेल्या विविध क्षेत्रातील कार्यातुन न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत झाली. त्यांनी शिक्षण, अंधश्रध्दा निर्मुलन, व्यसनमुक्ती, कामगार कल्याण, महिलांसाठी शिक्षण, केशवपण प्रथेविरूध्द लढा, बालविवाह, बालहत्या प्रतिबंध, वाघ्या व मुरूळी प्रथा अशा अनेक विषयावर कार्य केले. आपले संपूर्ण आयुष्य त्यांनी समाजसुधारणेकरिता व्यतीत केले. समाजामधुनच नव्हे तर स्वतःच्या घरामधूनच असलेल्या प्रखर विरोधाचा त्यांना सामना करावा लागला. त्यांच्यावर प्राणघातक हल्याचाही प्रयत्न करण्यात आला होता. तरी देखील त्यांनी हाती घेतलेले कार्य सोडले नाही. त्यांनी केलेल्या या महान कार्यातूनच सामाजिक न्यायासाठी त्यांची काय भूमिका होती हे स्पष्ट दिसून येते. म्हणूनच आपण त्यांच्या कार्याचा आढावा घेऊ.

स्त्री उद्धाराचे कार्य :-

अ) स्त्री शिक्षण :

महात्मा फुलेंच्या काळात महाराष्ट्रातील स्त्रीयांची समाजातील स्थिती अत्यंत वाईट होती. समाज व्यवस्थेत त्यांना हीन दर्जा होता. स्त्री ही सुखाची व उपभोगाची वस्तु आहे अशी समजूत तत्कालीन समाजात रूढ होती. स्त्री ही पुरूषांपेक्षा कनिष्ठ असून तीचे कार्य चूल आणि मूल एवढ्यापुरतेच मर्यादित मानले जात होते. स्त्रीयांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यांनी शिक्षण घेतल्यास त्या आणि शिक्षण सुध्दा भ्रष्ट होते, अशी कल्पना समाजात रूढ होती. तेंव्हा ब्राम्हण महिलांना देखील शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता.

समाजपरिवर्तन व विकासाच्या दृष्टीने शिक्षणाला फार महत्त्व आहे असे महात्मा फुले यांचे मत होते. शिक्षणाचे महत्व सांगताना ते म्हणतात,

विद्येविना मती गेली, मतीविना निती गेली, नितीविना गती गेली, गतीविना वित्त गेले, वित्त विना शुद्र खचले एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले.

स्त्रियांना आणि शुद्रातिशुद्राना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नसल्याने त्यांची अधोगती झाली. त्यामुळे त्यांना शिक्षण देणे महात्मा फुलेंना महत्वाचे वाटले. स्त्रियांच्या वाईट स्थितीबद्दल सर्वप्रथम महात्मा फुलेंना स्त्रियांबद्दल कळकळ वाटली. स्त्री ही समाजाचे मुळ आहे, असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच त्यांनी स्त्रियांच्या उध्दाराचे व त्यांचे दुःख निवारण्याचे कार्य हाती घेतले. स्त्रियांमुळे समाजाचा आणि राष्ट्रचा विकास होऊ शकतो. त्यामुळेच महात्मा फुले म्हणतात, ''जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाला उद्धारी'', महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची सुरवात आपल्या घरातून केली. त्यांनी आपली पत्नी सावित्रीबाई यांना शिक्षण दिले. ऑगष्ट १८४८ मध्ये पूणे येथे बुधावारपेठेत असलेल्या तात्यासाहेब भिडे यांच्या वाडयात मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. या शाळेत शुदृातीशुद्रातील स्त्रीयांना शिक्षण देण्यात येऊ लागले. शुद्रातिशुद्रातील स्त्रियांना शिक्षण देण्यासाठी सुरु केलेली ही त्यांची देशातील पहिलीच शाळा ठरते. अत्यामुळे ते स्त्री शिक्षणाचे जनक आणि शिक्षण महर्षी बनतात. त्यांनी सुरु केलेल्या या शिक्षणामुळेच आज स्त्रीया पंतप्रधान, राष्ट्रपती, लोकसभा अध्यक्ष, कॅबीनेट मंत्री, सचिव, डॉक्टर, इंजिनियर, प्राध्यापीका, पयलट, बँक मॅनेजर,उत्कृष्ट लेखीका, गायक अभिनेत्री,खेळाडू, संशोधक अशा विविध क्षेत्रात व पदावर काम केलल्या व करत असलेल्या दिसत आहेत. आज घरामध्ये महिलांना निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करुन घेतले जाते. बऱ्याच

महिला स्वत:चे घर चालवत असतांना घरातील अनेक जबाबदाऱ्या सहज पार पाडतांना दिसतात. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ६५.४६% आहे. तर महाराष्ट्रातील स्त्री साक्षरता ७५.८७% आहे यावरुन म.फूलेंनी महिलांना शिक्षणाची संधी देऊन न्याय मिळवून देण्यासाठी किती महान कार्य केले आहे हे सिद्ध होते. त्यामुळेच १६ नोव्हेंबर १८८२ मध्ये स्त्रीशिक्षणाचे आदय जनक म्हणून ब्रिटीश सरकारने त्यांचा गौरव केला.

ब) केशवपन पध्दतीस विरोध :- महात्मा फुलेंच्या काळात समाजात विविध प्रकारच्या अनिष्ठ प्रथांचा शिरकाव झालेला होता. समाजाच्या विकासासाठी अशा अनिष्ठ प्रथा नष्ट करणे आवश्यक होते. त्यामुळे महात्मा फुलेंनी अशा अनिष्ट प्रथांचा विरोध केला. समाजामध्ये पतीचे निधन झाल्यानंतर त्यांच्या पत्निचे केस कापण्याची पद्धत रुढ होती. केशवपन करुन तिचे केस पतीच्या तीरडीला लावले नाही तर त्याचा जिव तिच्या केसात घुटमळतो आणि तो स्वर्गात जाण्याऐवजी नरकात जातो, अशी समाजीच धारणा होती. विधवेचे केशवपन केल्यामुळे तिचे सौंदर्य नष्ट होऊन ती विद्रूप दिसते त्यामुळे तिचे केशवपन करुन तिला विद्रूप करणे बरोबर नाही, असा महात्मा फुल्यांचा विचार होता, म्हणुन त्यांनी न्हाव्यांना बरोबर घेऊन नाव्हयांचा संप घडवून आनला व केशवपण या पद्धतीस विरोध केला.

क) सतीप्रथा :- समाजात त्या काळी सतिप्रथा प्रचलीत होती. पतिच्या निधनानंतर पतीच्या चितेत उडी घेऊन जीव देण्याच्या पद्धतीस सती म्हटले जात असे. या सती प्रथेला सनातनी विचारांच्या लोकांनी धार्मीक आधार दिला होता. महात्मा फुलेंना स्त्रियांवर होणारा हा अन्याय सहन झाला नाही. त्यांनी या प्रथेला विरोध केला. या बाबतीत ते म्हणतात, पतिच्या निधनानंतर त्याच्या पत्नीला सती जाण्यास भाग पाडले जाते, मग पत्निच्या निधनानंतर पतीनेही सती गेले पाहिजे, पण असे का होत नाही? त्यामुळे ते सतीप्रथेच्या विरोधात उभे राहिले.

ड) जठर विवाह :- महात्मा फुलें यांच्या काळात जठर विवाह प्रथा प्रचलीत होती अशा विवाहात जर मुलींचे वय १०-१२ वर्षे असेल तर मुलांचे वय ५०-६० वर्ष असायचे म्हणजेच पति पत्निमध्ये किमान ३० ते ४० वर्षांचे अंतर असायचे जठर विवाहामुळे विधवांची संख्या वाढत असे व त्यामुळे त्यांच्यावर अन्याय, अत्याचार मोठया प्रमाणावर होत असे त्यामुळे महात्मा फुलेंनी बालविवाहाप्रमाणेच जठर विवाहालाही विरोध केला.

इ) बहुपत्नित्वाला विरोध :- ब्राम्हण व श्रीमंत लोक एका पेक्षा अनेक बायका करत असत. स्त्री व पुरुष समान असल्याने हा अन्याय आहे असे महात्मा फुलेंना वाटत होते. पहिली पत्नि असतांना दुसरी पत्नि करणे हा प्रकार त्यांना निंदनिय वाटत होता. ते म्हणतात पुरुषांना चार चार बायका करण्यास परवानगी आहे, मग स्त्रीयांनी चार चार लग्नांचे नवरे केल्यास काय चूक होईल. ही गोष्ट जर पुरुषांना सहन होत नसेल तर स्त्रीयांनी तरी त्यांच्या पतीने चार चार लग्नाच्या बायका केल्याचे कसे सहन करावे ? हा त्यांचा मुळ प्रश्न होता महात्मा फुलेंना ३५ वर्ष होऊन गेले तरी पुत्र प्राप्ती झाली नव्हती. त्यामुळे त्यांचे वडील गोविंदराव यांना महात्मा फुलेंनी दुसरे लग्न करावे असे वाटत होते. परंतु स्त्री वर्गाच्या समान हक्कांसाठी झगडणाऱ्या ज्योतीरांवानी दुसरे लग्न करण्यास नकार दिला. मुल होत नाही हा दोष स्त्रिचा असेलच असे नाही, तो दोष हा पुरुषांचा असु शोकतो असा वैज्ञानिक दृष्टीकोन महात्मा फुले यांचा त्या काळात होता.

स्त्रियांच्या अशा अनेक समस्यांना हात घालुन त्यांना न्याय मिळावा, त्यांचे हक्क त्यांना मिळावेत, पुरुषांच्या बरोबरीने त्यांना सन्मानाची वागनुक मिळावी या करिता महात्मा फुलें यांनी प्रतिकुल परिस्थितीवर मात करुन स्त्रि उद्धाराचे महान कार्य केले आहे.

बाल हत्त्या प्रतिबंधक गृह :- महात्मा फुलेंनी विधवा पुनर्विवाहाचा जोरदार पुरस्कार केला असला तरि त्यांना या बाबतित समाजात फारसा प्रतिसाद मिळू शकला नाही. बालपनीच विवाह होत असल्याने समाजात कुमारी अर्थात बाल विधवांचे प्रमाण मोठया प्रमाणावर होते. त्यामुळे अशा विधवांचे अनैतिक संबंध निर्माण होऊन संतती जन्माला येत असे अशा वेळी समाजापासुन स्वताःला वाचविण्या साठी गरोदर राहिलेल्या विधवा, जन्माला येणाऱ्या नवअर्भकाची हत्या करित असत. अशा स्त्रियांची समाजात विटंबना होऊन छळ होत असे. अशा दुर्दैवी विधवा स्त्रियांची समाजाच्या जाचा पासुन सुटका करण्यासाठी महात्मा फुल्यांनी इ.स. १८६३ मध्ये बाल हत्त्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. अनैतिक मार्गाकडे जाऊन गरोदर राहिलेल्या विधवा स्त्रिया गुप्त पणे येऊन सुरक्षीत पणे या बाल हत्त्या प्रतिबंधक गृहात येऊन प्रसुत होऊ लागल्या. काशिबाई नावाची ब्राम्हण विधवा स्त्रि अनैतिक मार्गामुळे गरोदर राहिली. पुढे याच स्त्रिने बाल हत्त्या प्रतिबंधक गृहात प्रसुत होऊन इ.स. १९६५ मध्ये एका बालकाला जन्म दिला. याच बालकाला महात्मा फुलें यांनी इ.स. १८७३ मध्ये दत्तक घेतले. हाच पुत्र डॉ.यशवंत फुले होय. अशा प्रकारे महात्मा फुलें यांनी प्रत्यक्ष कृती व्दारे अनिष्ठ रुढी परंपरांना कशा प्रकारे मुठ माति देता येईल हे दाखवून दिले.

दलितांसाठी कार्य :- महार, मांग, चांभार व ढोर या जातींचा समावेश दलित जातीत होत होता या जातीतील लोकांना अस्पृश्य ,अंत्यज व अतिशृद्र या नावाने ओळखले जात होते. अस्पृश्यतेच्या नावा खाली त्यांना अत्यंत वाईट व आपमानास्पद वागनुक देण्यात येत असे. भारतात ४२९ अस्पृश्य जाती होत्या. सामाजिक आणि आर्थीक दृष्टया त्यांचा दर्जा समाज व्यवस्थेत अत्यंत खालचा होता . अस्पृश्यांना सार्वजनिक पानवठयांवर पाणी भरण्याची मुभा नव्हती. अशा वेळी त्यांनी आपल्या वाडयातील पाण्याने भरलेला हौद इ.स.१८६८ साली अस्पृश्यांना पाणी भरण्यासाठी खुला केला. तसेच त्यांनी इ.स १८७३ साली अस्पृश्यता निवारनाचा जाहिरनामा काढला त्यामुळेच पुढे भारत सरकाला अस्पृश्यता हि कायदयाने नष्ट करता आली. आपल्या राज्य घटने मध्ये कलम १७ मध्ये याची तरतुद करण्यात आली आहे.

इतरांसाठी शैक्षणीक कार्य :- मराठा आणि अस्पृश्यांसाठी काढलेल्या शाळेत शिक्षणाचे वय असलेली मुले मुली शिक्षण घेत असत. परंतु प्रौढ स्त्रि-पुरुषांच्या शिक्षणाची सोय व्हावी म्हणुन महात्मा फुलें व सावित्रीबाई फुले यांनी इ.स.१८५५ मध्ये रात्रीची शाळा सुरु केली. समाजातील प्रत्येकाला शिक्षण घेता यावे हाच रात्रीची शाळा सुरु करण्यापाठी मागचा उद्देश होता. हाच दृष्टीकोन समोर ठेऊन भारत सरकारने प्रौढ शिक्षण पद्धतीच्या अंतर्गत रात्रीच्या शाळा सुरु केल्या.

लॉर्ड रिपनच्या कारकिर्दित सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षते खाली दि. ०३ फेब्रुवारी १८८२ रोजी एक शिक्षण आयोग नियुक्त केला होता. या आयोगा समोर १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी महात्मा फुलें यांनी एक निवेदन तथा साक्ष दिली होती. या साक्षी मध्ये १२ वर्षा पर्यंतच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे असावे असे म्हटले होते. तसेच प्राथमीक शाळांची संख्या वाढवुन त्यांना भरगोच्च अनुदान दयावे, प्राथमीक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षीत असावेत, प्राथमीक शाळांच्या कारभारावर शिक्षण विभागाचे नियंत्रन असावे, आदिवासी जाती जमातींना शिक्षणात प्राधान्य असावे अशा अनेक बाबी महात्मा फुलें यांनी हंटर आयोगा समोर मांडल्या होत्या.

महात्मा फुलें यांच्या या विचारांचाच आधार घेऊन भारत सरकारने ८६ वी घटना दुरुस्ती करुन २००९ मध्ये शिक्षण हक्क कायदा २००९ घटनेच्या कलम २१ (अ) मध्ये त्याला समाविष्ट केले व ६ ते १४ वयोगटातील बालकांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क मिळवून दिला. महात्मा फुलेंनी शिक्षणाचे महत्व हे १८८२ सालीच ओळखले होते. व तेव्हाच या कायदयाची आवशकता आहे ते हंटर कमीशन समोर

दिलेल्या साक्षी वरुन लक्षात येते. तब्बल १२७ वर्षा नंतर भारत सरकारने हा कायदा पारीत व संम्मत केला. या वरुन महात्मा फुलें यांची शिक्षणविषयक असलेली दुरदृष्टी दिसुन येते. त्यांचे विचार हे कसे काळाच्या पुढचे होते व सदय परिस्थीतीतही लागु होत असतांना ते दिसत आहेत.

व्यसन मुक्ती साठी कार्य :- महात्मा फुलेंनी समाज सुधारण्या मध्ये व्यसन मुक्तीला सुध्दा महत्व दिले ते इ.स. १८७६-१८८२ या कालावधीत पुणे नगर पालीकेचे सदस्य होते. त्या काळी दारुचे व्यसन पुरवीनण्यासाठी सरकार दारुच्या गुत्यांची संख्या वाढवीण्याठी विचार करीत होते. 'दारु म्हणजे' विष असे महात्मा फुलें यांचे मत होते. तेव्हा त्यांनी जुलै १८८० मध्ये इंग्रज सरकारला एक पत्र लिहीले. त्यात त्यांनी म्हटले, 'पुणे येथे दारुचे गुत्ते उघडल्यामुळे लोकांच्या नैतिक अध:पतनाची सर्व प्रकारची बिजे पेरली जात आहेत, त्यामुळे शहराचे आरोग्य सांभाळणे हया महानगर पालिकेच्या उद्देशाला बाधा निर्माण होत आहे. दारुच्या व्यसनाला आळा बसण्यासाठी नगर पालिकने कर बसवावा'.

व्यसनामुळे अनेक घरे उद्वस्त होतात, स्त्रियांचा छळ होतो, परिनामी सामाजीक स्वाथ्य धोक्यात येते हे महात्मा फुलेंनी ओळखले होते.

शेतकऱ्यांकरीता कार्य :- भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. येथील बहुतांशी लोक हे शेती या व्यवसायावर आपले पोट भरतात. त्या काळी महाराष्ट्रातील शेतकरी व कामगार वर्ग हा आर्थीक दृष्टया सबल नव्हता. ते अज्ञानी होते. अज्ञान व कर्जबाजारीपनामुळे ते पिळले गेले होते. महात्मा फुलें यांनी 'शेतकऱ्याचा आसुड' हया ग्रंथात शेतकऱ्यांच्या दयनिय स्थीतीचे वर्णन केले आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांच्या मुलां करिता व वसतीगृह स्थापन करावी, त्यांना व्यावसायीक प्रशिक्षण देऊन प्रशिक्षीत करावे असे म्हटले आहे.

सरकारी अधिकारी, कारकुन व सावकार यांच्या कडुन शेतकऱ्यांची अडवनुक होत असे. यावर बोट ठेऊन महात्मा फुलेंनी सरकार व सावकार यांच्या धोरणावर टिका करुन शेतकऱ्यांच्या स्थिती मध्ये सुधारणा करण्यासाठी कार्य सुरु केले. दिनबंधु या वर्तमान पत्रातुन लिखान करुन शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाला वाचा फोडली, इ.स.१८७६-७७ मध्ये महाराष्ट्रात भिषन दुष्काळ पडला होता. शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी 'खत फोडीचे बंड' केले होते. पुणे येथे इ.स. १८८८ मध्ये इंग्लंडच्या डयुक ऑफ कॅनॉट याला भेटण्यासाठी महात्मा फुलें हे शेतकऱ्यांच्या वेशात उपस्थित राहिले. या वेळी त्यांनी डयुक यास शेतकऱ्यांच्या सुधारणा करण्याविषयी एक निवेदन दिले. त्या मध्ये रानी व्हिक्टोरियाला शेतकऱ्यांच्या सुधारणा करण्या विषयी निरोप देण्यास सांगीतले. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा या करिता महात्मा फुलेंनी प्रयत्न केले.

कामगारांकरिता कार्य :- महात्मा फुलेंनी ज्या प्रमाणे दलित स्त्रिया, शेतकरी वर्ग यांच्या उद्धाराचे कार्य केले त्याच प्रमाणे त्यांनी कामगारांच्या व मजुरांच्या स्थितीत सुधारणा करण्यात करिता कार्य केले. इ.स. १७९२ ते१८७५ या काळात मुंबई व नागपुर येथे विविध उद्यौग सुरु करण्यात आले होत. इ.स.१८८७ पर्यंत मुंबई मध्ये ४१, कलकत्ता येथे ०५, मद्रास ०२, कानपुर ०२, हैद्राबाद, इंदोर, व नागपुर येथे प्रत्येकी ०१ अशा एकुण ५३ गिरण्या चालु होत्या. हया गिरण्यांन मध्ये कामगार वर्गांचे मोठया प्रमाणात शोषन होत होते. हया कामगारांच्या प्रश्नांना वाचा फोडण्यासाठी इ.स.१८८० मध्येच महात्मा फुलेंच्या सहकार्याने व प्ररणेने नारायण मेघाजी लोंखंडे यांनी बॉम्बे मिलहँड असोसियेशन नावाची कामगार संघटना उभारली या कामगार संघटनेच्या माध्यमातुन कामगारांना त्यांचे हक्क मिळावेत त्यांच्यावर होणारा अन्याय दुर व्हावा, त्यांची शोषनातुन मुक्तता व्हावी, हया करिता अनेक प्रयत्न केले गेले.

अशा प्रकारे महात्मा फुलें यांनी समाजातील शोषीत, पिडीत, वंचीत वर्गाला न्याय मिळवुन देण्यासाठी, त्यांना सामाजिक, आर्थीक, शैक्षणीक हक्क मिळावे त्या साठी आपले संपुर्ण आयुष्य खर्च केले. महात्मा फुलें हे नुसते बोलके सुधारक नव्हते तर ते करते समाज सुधारक होते हे त्यांनी केलेल्या कार्यातुन व प्रत्यक्ष कृतीतुन समाजाला दाखवुन दिले. सर्वांना समान वागनुक मिळावी कुणावरही अन्याय होऊ नये, समाजामध्ये समता प्रस्थापीत व्हावी, हे महात्मा फुलें यांना अपेक्षीत होते.

संदर्भ ग्रंथ :-

१. भारतीय सामाजीक विचारवंत :- डॉ. दा.धों.काचोळे
२. महात्मा ज्योतीराव फुलें :- धनंजय कीर
३. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक :- व्ही. बी.पाटील
४. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक :- डॉ अनील कठोर
५. महाराष्ट्रातील समाज सुधारक व भारतीलय विचारवंत :- केसागर पब्लीकेशन
६. महामानव ज्योतीराव फुले :- प्रभाकर बागुल
७. महानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय :- प्रा. पि.के.कुलकर्णी

ग्रामीण भागातील मुलींचे शिक्षण

डॉ.अरुंधती पाटील
मार्गदर्शक
मानवलोक समाज विज्ञान महाविद्यालय,
अंबाजोगाई जि.बीड

संजय नामदेव शिंदे
संशोधक
डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा
विद्यापिठ, औरंगाबाद.

प्रस्तावना –

भारतामध्ये स्वतंत्र पुर्व काळा पासुन शिक्षणाला महत्व देण्यात आले आहे. परंतु हे शिक्षण परंपरागत पध्दतिचे शिक्षण होते म्हणजे, शेतकऱ्याच्या मुलाने शेती करणे, सुताराच्या मुलाने वडिल करत असणारेच काम करायचे म्हणजेच त्या काळा मध्ये कार्ल मार्स्क यांनी मांडलेली वर्ग संघर्ष या संकल्पनेचा विचार करणे आवश्यक आहे. कारण यांचा संदर्भ वर्ग म्हणजे जात आणि भारतामध्ये एखादी जात एखादे काम करत असेल तर त्या जाती मध्ये जन्मला येणाऱ्या व्यक्तीला मरेपर्यंत तेच काम करावे लागत असे. त्या व्यक्तिकडे कैशल्य असून देखील त्याला दुसरे काम करण्याची परवानगी समाज देत नसे. म्हणजे ज्या जातीचा जो व्यवसाय आहे तेच काम शिकुन घेऊन तेच काम करणे त्यामूळे त्यांचा विकास होत नसे.

या काळा मध्ये मुलींच्या शिक्षणाला मोठ्या प्रमाणात विरोध केला जात असे या काळा मध्ये मुलीने शिक्षण घेऊ नये यासाठी त्यांच्यांवर निर्बध लावण्यात आलेले होते. ख्रिचन मिश्नऱ्यानी आणि इंग्रजानी भारतामध्ये शिक्षणामध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा बऱ्या पैकी प्रयत्न केला आहे. या नंतर स्वातत्रं चळवळीच्या काळात शिक्षणासाठी अनेक समाजसुधारकांनी शिक्षणाचे महत्व जाणले व शिक्षण घेण्यासठी इतरांना प्रवृत्त करण्याचे काम केले. या मध्ये समाज सुधारक महात्मा ज्योतीबा फुले, सावित्रीबाई फुले, महर्शी धोडो केशवकर्वे, छत्रपती शाहू महाराज यांनी शिक्षणासाठी बरेच कामे केली आहेत. त्यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी खुप प्रयत्न केले त्या काळी मुलींना शिक्षण द्याचे म्हणजे समाज प्रवाहाच्या विरोधी काम करणे, असा समज होता. परंतू महात्मा फुले यांनी समाजाचा विचार न करता १८४८ मध्ये पुणे या ठिकाणी मुलींसाठी पहिली शाळा काढली. त्यांनी अगोदर आपल्या पत्नीला म्हणजेच सावित्रीबाई फुले यांना शिकवले व त्यांनी मुलींना शिकवावे. हि जबाबदारी त्यांच्यावर सोपवली जेव्हा सावित्रीबाई फुले मुलींना शिकवण्यासाठी शाळेत जात असे, त्यावेळी लोक त्यांच्या अगांवरती शेन, माती, दगड फेकत होते. परंतू या प्रकारास न घाबरता सावित्रीबाई फुले आणि महात्मा ज्योतीबा फुले यांनी मुलींना शिक्षण देण्याचे काम चालू ठेवले महात्मा फुले यांनी १८४८ ला मुलींसाठी पहिली शाळ सुरु केली त्याला आज १६८ वर्ष पुर्ण झालेले असून देखील ग्रामीण भागातील मुलीच्या शिक्षणासाठी म्हणावी तसी सुधारणा झालेली नाही. ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षणासाठी योग्य सेवा सुविधा उपलब्ध नाही त्यामुळे आजही मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी ५ ते १० किंवा त्याही पेक्षा जास्त कि.मी. लाबच्या गावामध्ये जाऊन शिक्षण घ्यावे लागते. या ठिकाणी असे म्हणता येईल की, प्रत्येक गावात शासनाने प्राथमिक शाळेची (१ ते ४) व्यवस्था केलेली आहे.परंतू पुढील शिक्षणाचे काय त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक आजही मुलींना शिक्षण देण्यास कान कुस (काट कसर) करतात. भारतातील ५८ टक्के लोकसंख्या हि आजही ग्रामीण भागात राहते महात्मा गांधी म्हणायचे जर देशाचा विकास करायचा असेल तर अगोदर ग्रामीण भागाचा विकास करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांनी लोकांना खेड्याकडे चला असा संदेश दिला होता. परंतू ग्रामीण भागात रोजगाराची जास्त संधी उपलब्ध नसल्यामुळे ग्रामीण भागातील जनता शहराकडे स्थालांतर होण्याचे प्रमाण दिवसेंन दिवस वाढत आहे. ग्रामीण भागात आजही मुलींना परक्याचे धन समजले जाते. ग्रामीण भागामध्ये मुलींच्या शिक्षणासंदर्भात जाणीव जागृती कमी प्रमाणात आहे. त्यामुळे शासनाने सर्वांना शिक्षणाचा समान संधी उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून वेग वेगळे कायदे तयार केलेत त्यातील २००९ साली सर्वांनां शिक्षणाचा अधिकार हा कायदा तयार करण्यात आला. मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी ''मुलीगी शिकली प्रगती झाली''. या बोध वाक्यांचा प्रचार प्रसार शासन स्थरावरुन मोठ्या प्रमाणात करण्यात येत आहे.मुलीचे शिक्षणाचे महत्व सर्वांना पटवून देण्यासाठी शासन काम करत आहे. परंतू ग्रामीण भागात शिक्षणाचे बाजारी करण होतांना दिसत आहे. गुणवत्ता नाही पण जाहिरात बाजी करुन ग्रामीण भागातील जनतेला आकर्षीत करण्यात शिक्षणाचे बाजारीकरण करणारे काही लोक (संस्थाचालक) यात यशस्वी झाले आहेत. आज ठाामीण भागात असे चित्र दिसते की, प्रत्येक गावात इंठाजी माध्यमाची एक तरी शाळा आहे. परंतू त्याठिकाणी गुणवत्ता नाही.शाळा सुरु करण्यात आलेल्या ग्रामीण भागातील पालक या जाहिरातीनां एवढे आकर्षीत झाले आहे की, या शाळेत गुणवत्त आहे का आपल्या मुलाला, मुलीला

योग्य सेवा सुवीधा उपलब्ध आहेत का नविन कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात येते का या सर्व बाबी न बघता आपल्या पाल्यांना अशा शाळेमध्ये पाठवतात वास्तवात मात्र तस काहीच नसते.

ग्रामीण भागातील मुलीचे शिक्षण सद्या स्थितीकाय आहे यावर प्रकाश टाकण्याचे काम केले आहे. व ग्रामीण भागातील मुलींना प्राथमिक शिक्षण घेतांना येणाऱ्या अडचणी कोणत्या आहेत.ते माडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दा –

१. ग्रामीण भागातील मुलींचा प्राथमिक शिक्षणासाठी शासनाने केलेल्या कार्याचा अभ्यास करणे.

२. ग्रामीण भागातिल मुलींना प्राथमिक शिक्षण घेतांना येणाऱ्या अडचणीच्या कारणाचा अभ्यास करणे.

संशोधन पध्दती –

प्रस्तूत संशोधन पुर्णत: व्दितीय स्त्रोतावर आधारीत आहे. वरील उद्देशास अनुसरून उपलब्ध असलेली पुस्तके, कायदे, राज्य घटना, इंटरनेटवर असलेल्या वेबसाईट प्राथमिक शिक्षणासाठी नेमण्यात आलेल्या आयोगांच्या शिफारसी व १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

प्राथमिक शिक्षणाचे महत्व –

देशाची श्रीमंती त्या देशात उपलब्ध असणाऱ्या सुजाण व समृद्ध मणुष्य बळावर ठरते राष्ट्रविकासाठी लागणारे मणुष्य बळ शिक्षणातून विकसीत होत असते. सुजाण सुस्कृंत सर्जनशिल नागरीक शिक्षणातून घडतात या दृष्टीने प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण ठरते. या पायावर जीवन शिक्षणाची व राष्ट्रविकासाची उभारणी होत असते.स्वत:चे ठरविलेले उद्दिष्टे पुर्ण करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षण प्रत्येकांच्या आयुष्या खुप महत्वाचे असते.

भारतातील प्राथमिक शिक्षण –

भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळी औपचारीक शिक्षण पध्दती स्विकारली होती.सर्व समाजघटक शिक्षण प्रवाहात समाविष्ट नव्हते शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण झालेले नव्हते तसेच गुणात्मक विचारही प्रत्यक्षात आलेले नव्हता. १९५० साली प्रजासत्तकाची घटना स्विकारल्यावर त्यामध्ये १० वर्षात १४ वर्षा खालील सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली.

प्राथमिक शिक्षणासंबंधी घटनेची तरतूदी व बदल –

भारतीय संविधानातील ४५ वे कलम प्राथमिक शिक्षणा संबंधी आहे.हे कलम पुढील प्रमाणे आहे. '' सविधान स्विकारल्या पासुन १० वर्षाच्या आत सर्व बालकांना त्याच्या वयास १४ वर्ष पुर्ण होई पर्यंत मोफत सक्तीचे शिक्षण देण्यास राज्य सरकार प्रयत्न शिल राहील'' नतंरच्या काळात या कलमा प्रमाणे उद्दिष्टे साध्य न झाल्याने २००१ साली घटना दुरुस्ती करण्या आली. या दुरूस्ती नुसार ' प्राथमिक शिक्षण ' हा ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांचा मुलभुत अधिकारी ठरवला गेला या बदला मुळे प्राथमिक शिक्षणाचा प्रवास मार्गदर्शक तत्वाकडून मुलभूत हक्कांकडे झाला. यामुळे सर्व स्तरातील बालकांना प्राथमिक शिक्षणाची हमी मिळाली त्यानंतर शासनाने प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्टे साद्य करण्यासाठी व सर्वांना शिक्षणाचा हक्क देण्यासाठी २००९ साली सर्वांना शिक्षणाचा हक्क हा कयदा केला व त्याची अमलबजावणी करण्यात आली.

मुलांचा व मुलींचा प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक वाढीसाठी विविध आयोग व योजनाचे योगदान. –

प्राथमिक शिक्षणाच्या विकासात ६ ते १४ वयोगटातील सर्व जाती जमातीची मुले व मुली शाळेत आली पाहिजेत.या वर भर देण्यात आला याकरीता विविध आयोग व योजनांची कार्यवाही करून प्राथमिक शिक्षणाच्या सर्वात्रिकरणाचे प्रयत्न झाले. डॉ.राधाकृष्ण आयोग (१९४८), डॉ.कोठारी आयोग (१९६४–६६), राष्ट्रिय शिक्षा धोरण (१९८६), व कृती कार्यक्रम (१९९२) यातील शिफारसींचा प्राथमिक शिक्षणावर मोठा परिणाम झाला तसेच केंद्र सरकारने सुरु केलेल्या खडू फळ्या मुळे, जिल्हा प्राथमिक शिक्षण कार्यक्रम सर्व शिक्षण मोहीम यांचेही प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिक मदत झाली.

महाराष्ट्र सरकार व्दारे वस्ती शाळा, महात्मा ज्योतीबा फुले शिक्षण हमी योजना, सेतू शाळा, साखर शाळा, अपंग एकात्मीक शिक्षण योजना, प्राथमिक शिक्षण प्रकल्प या सारख्या विविध योजनाव्दारे प्राथमिक शिक्षाणच्या प्रसाराला चालना देण्यात आले.

पटनोदंणी प्रमाण –

शाळेत जाणाऱ्या मुला मुलींच्य वयोगटातील म्हणजे ६ ते १४ वयोगटातील एकूण संख्येच्या किती प्रमाणात मुले–मुली शाळेत आहेत हे दर्शवणाऱ्या संख्येला 'पटनोदंणी प्रमाण' म्हणतात.प्राथमिक शिक्षणा त मुलांच्या

तुलनेत मुलींची पटनोंदणी प्रमाण कमी आहे.प्राथमिक शिक्षणाच्य सार्वत्रिकरणाचे उद्दिष्टे गाठण्यासाठी पटनोदंणी प्रमाण १०० टक्के असणे आवश्यक आहे.

विविध राज्यांमधील प्राथमिक शिक्षणाच्या विस्तारातील विषमता –

भारत देशात २८ घटक राज्य व ७ केंद्र शासीत प्रदेश आहेत. आणि राज्यात आणखी एका राज्याची म्हणजे तेलंगणा राज्याची भर पडल्याने भारतात २९ राज्य झाली आहेत. देशातील सर्व राज्या प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती एक समान नाही. आपल्या देशात शैक्षणीक दृष्ट्य केरळ व तामिळनाडू सारखी प्रगत राज्य आहेत. तर राज्यस्थान, बिहार, ओरीसा यांच्या सारखी राज्य मागासलेली आहेत.

राज्यामधील शिक्षणाच्या प्रगतितील विषमतेची कारणे. –

१.भैगोलीक विस्तारातील असमानता. २. राज्याची आर्थिक परिस्थिती ३. विविध आयोगांच्या सिफारशीच्या अमंलबजावणीतल तिव्रता. ४. अनुदाण देवुन शिक्षणाचा खासजगी संस्था मार्फत प्रसार. ५. समाजातील सामान्य जनता समाज सुधारक शिक्षण तंज्ञ यांचे शिक्षण प्रसारासाठीचे प्रयत्न. ६. सामाजीक विचार करणे. ७. राजकीय व प्रशासकीय यंत्रणेतील त्रुटी. ८. विविध स्तरातील समाज घटकांमधील उदासिनता.

महाराग्रातील जिल्ह्यामधील प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तारातील विषमता –

महारा्र राज्याची निर्मीती १ मे १९६० रोजी झाली. शैक्षणीक प्रगती त्या दृष्टीने महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्या मध्ये प्राथमिक शिक्षणाची प्रगती एक समान नाही. महाराष्ट्राची शैक्षणीक दृष्टया आठ विभाग आहेत. १. मुंबई , २. नाशिक , ३. पुणे, ४. कोल्हापुर, ५. नागपुर, ६. अमरावती, ७.लातूर, ८. औरंगाबाद.जिल्ह्यामध्ये प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रगतित आढळणारी विषमता.

१. भैगोलीक परिस्थितीतील भिन्नता. २.स्त्री साक्षारेतेचे कमी प्रमाण.३. औद्योगिक व आर्थिक विकासाच्या संधीतील असमानता. ४. दळण वळणाच्या सोयीची कमतरता .५. नविन शाळा उघडण्याचे काल बाह्य निकष. ६. शिक्षणाच्या दर्जा बाबत समजूती. ७. अपुरी आर्थिक तरतूद. ८. राजकीय धोरणे. ९. प्रशासकीय त्रृटी. १०. अपुरी शिक्षणसंख्या. ११. अपुऱ्या आधुनिक तंत्रज्ञानाचा कमी वापर. १२. आदिवासी जाती जमातीचे प्रमाण. १३. शिक्षणाच्या प्रसारात सामाजिक व शैक्षणीक सेवा भावी संस्थेचे कार्य. १४. प्राथमिक शिक्षणही मुलभूत गरज या विचाराचा स्विकार करण्यात आला नाही.

प्राथमिक शिक्षणाच्या संख्यात्मक वाढीसाठी महाराष्ट्राने केलेले प्रयत्न –

साक्षरतेच्या बाबतीत केरळ खालो खाल महाराष्ट्राचा क्रामांक लागतो जिल्हा परिषदेच्या स्थापनेतून राज्यात खऱ्याअर्थाने प्राथमिक शिक्षणाच विकासाला गती देण्यात आली. तसेच १.पुस्तक पेढी योजना २. बालवाड्या उघडने ३. प्राथमिक शाळेतील अनुसूचीत जाती जमातीच्या विद्यार्थ्यांना विशेष सवलती.४. प्राथमिक शाळांतील शिक्षकांसाठी निवास स्थानाची उपलब्धता. ५. शाळा नसलेल्या गावात नविन शाळा सुरु करणे यासारख्या उपयांच्या अंमलबजावणीतून प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणास चालना दिली गेली.

१९८६ च्या ग्रीय शैक्षणीक धोरणातील प्राथमिक शिक्षणाचे उद्दिष्टे. –

१९५१ ते २००१ या कालावधीतील प्राथमिक शिक्षणाच्या संख्यात्मक प्रगतिसाठी विविध आयोग व शासन धोरणे तसेच योजनानी मोलाचा हात भार लावला आहे.६ ते १४ वयोगटातील सर्व जाती जमातीतील मुले, मुली शाळत आली पाहिजे यावर विशेष भर देतांनाच १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरणात प्राथमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे.

१. बालकांच्या सर्वात्रिक नोदं करणे. व १४ वर्षा पर्यंत त्यांना शिकवणे.
२. शैक्षणीक दर्जा मोठ्या प्रमाणात सुधारणे.
३. शालेय शिक्षण उपक्रम बालकाभौती केंद्रीत करणे अनाकर्षक शालेय परिसर, इमारतीची असमाधान कारक स्थिती व शैक्षणीक साहित्याची पुर्तता इ.बाबत आमुलाग्र सुधारणा प्राथमिक शाळेतून करणे.
४. अल्प संख्याक, शैक्षणीक दृष्टया मागासलेले विभाग अनुसूचीत जाती जमातीतील मुलींच्या सहभागासाठी निरनिराळ्या उपाययोजना करणे.
५. काम करणाऱ्या शाळे बाहेर असणाऱ्या बऱ्याच मुलांना आपल्या कुटूंबाकरीता काम करावे लागत असल्याने शिक्षणापासुन वंचित राहिलेल्या या मुलांना व ज्या वस्त्यावर शाळा नाहीत अशा मुलांसाठी अनौपचारीक शिक्षणाचा कार्यक्रम हाती घेणे.

६. प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी विशेष ज्ञान व शैक्षणीक प्रक्रीया सुधारणे. शालेय इमारत व इतर सुविधा सुधारणे, अधिक शिक्षण पुरवणे व त्यांचे सर्वकश प्रशिक्षण घेणे तसेच प्रत्येक पायरीमध्ये द्यायचे ज्ञान प्राथमिक व उच्च प्राथमिक स्तरासाठी निश्चीत करणे.
७. प्राथमिक शिक्षण ५ वर्षाचे व उच्च प्राथमिक शिक्षण ३ वर्षाचे असावे.
८. सर्व मुले ११ वर्षा पर्यंत ५ वर्षाचे प्राथमिक शिक्षण किंवा अनौपचारीक शिक्षण घेतलेली आणि सर्व विद्यार्थ्यांना १४ वर्षा पर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यात येईल.या प्रामणे १९८० च्या शैक्षणीक धोरणात प्राथमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक व गुणात्मक विस्तार साधण्याच्या दृष्टीने हे उद्दिष्टे निश्चीत करण्यात आलेली आहे.

प्राथमिक शिक्षणाची विविध राज्यातील पटनोंदणी –

१. १ कोटी पेक्षा जास्त पटनोंदणी असलेले राज्य उत्तर प्रेदश, बिहार, केरळ, महारा्र
२. ५० लाख ते १ कोटी पर्यंत असलेली पटनोदंणी आध्रं प्रदेश, गुजरात, कर्नाटक, मध्य प्रदेश, ओरीसा, राज्यस्थान, तामीळनाडु, पंश्चीम बंगाल
३. ५० लाख पेक्षा कमी पटनोंदणी छत्तीसगढ, आसाम, हरीयाणा, जम्मू कश्मीर, पजांब, दिल्ली, झारखंड.

ग्रामीण भागातील मुलींच्य पटनोंदणीतील अडथळे. –

प्राथमिक शिक्षणाच्या संख्यात्मक विस्तारातील 'विद्यार्थीसंख्या' हा महत्वाचा घटक आहे.या दृष्टीने देशातील ६ ते १४ वयोगटातील जी दाखलपात्र मुले आहेत ति शाळेत येणे महत्वाचे ठरते म्हणजेच संख्यात्मक विकासासाठी पटनोंदणी १०० टक्के होणे आवश्यक आहे.प्राथमिक शिक्षणात मुले व मुली यांचे पटनोदंणी प्रमाण लक्षात घेता मुलींचे पटनोंदणी प्रमाण आजही कमीच आहे.

मुलींच्या पटनोंदणीत स्त्री शिक्षणाबाबतची आनस्था, रुढी, परंपरा यांच्या समाज मानावरील पगडा यांसारख्या बाबी अडथळे निर्माण करतात मुलींच्या पटनोदंणीचा प्रश्न सर्वच राज्या दिसून येतो अनेक राज्यात स्त्री शिक्षीकांचे प्रमाण कमी असल्याने मुली शाळेत दाखल होत नाहीत. तसेच आजही स्त्री शिक्षणाची जाणीव व गरज ग्रामीण समाजाला पटलेली नाही. जी जागृती आढळते ति फक्त शहरी भागापुर्ती मर्यादीत आहे. विविध राज्यातील जाती जमाती मध्ये मुलींच्या शिक्षणाच्या बाबतीत गैर समजूती आहेत. त्यामुळे मुली शाळे कडे वळत नाही. अजूनही अनेक राज्यात आदिवासी यांची संख्या जास्त आहे जे शिक्षणापासून आजही दुर आहे.त्यामुळे या जमातीतही स्त्री शिक्षणाला प्राधान्य दिले जात नाही. ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आनण्यासाठी समाज जागृती करणे स्त्री शिक्षणाच्या प्रसाराच्या उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे याची आजही नितांत गरज आहे.

ग्रामीण भागातील मुलींचे शिक्षण सलग व दर्जा पुर्ण का राहत नाही त्याची कारणे –

ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची दैनदिन उपस्थिती पुष्कळ वेळा कमी असते या मुळे अध्यायनात अपेक्षीत क्षमता विकासाच्या दृष्टीने अडथळे येतात. शाळेतील पांरपारीक अध्यापन पध्दतीच्या वापरामुळे विद्यार्थ्यामध्ये स्वंयम अध्ययन क्षमताची दर्जा पुर्ण शिक्षणासाठी आवश्क आहे. ति विकसीत होत नाही तसेच गुणवत्ता विकासात ग्रामीण विद्यार्थ्यांना पालक, माता, ग्रामस्थ यांचे फार सहकार्य लाभत नाही. तसेच मार्गदर्शनाचा अभाव, अपुऱ्या संधी, प्रशिक्षीत शिक्षकांचा अभाव या अनेकविध कारणामुळे ग्रामीण भागातील मुलींचे शिक्षण सलग व दर्जा पुर्ण राहत नाहीत या मुळे त्यांना पुढील शिक्षण घेतांना समाजाची माणसीकता, कुटूंबाची आर्थिक स्थिती, शेती हा व्यवसाय या सर्व कारणामुळे ग्रामीण भागातील लोक मुलींना शिकवण्याचे टाळतात. अधंश्रध्दा मुली शिकुण काय करतील त्यांना चुल आणि मुल यां दोनच गोष्टी करायच्या आहेत. मग का शिकवायचे का पैसा खर्च करायचा या माणसीकतेमुळे ग्रामीण भागात मुलींच्या शिक्षणास जास्त प्राधांन्य दिले जात नाही.

ग्रामीण भागता शाळेत मुली गैरहजर राहण्यचे कारणे –

१. घर काम, पालकांची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्या मुळे मुलींना घरकामासाठी शेतीच्या कामासाठी मुलींना घरी ठेवले जाते.
२. पालकांच्या व्यवसायात मदत करण्यासाठी ग्रामीण भागामध्ये मुलांना व मुलींना घरी ठेवले जाते पर्यायाने विद्यार्थी शाळेत गैर हजर राहतात.
३. बोरे, द्राक्ष, कापुस यांच्या हंगामात शेत मजूर म्हणूनही मुलींना पालकां बरोबर कामाला नेले जाते.

४. पालकांचे स्थलातर – रोजगारासाठी, शेत मजुरीसाठी, कारखानदारी, ऊस तोड, विट भाट्टी कामगार लघू उद्योग, बांधकामावर काम करणारे कारागीर इ.व्यवसाय करणाऱ्या पालकांच्या मुलांना सतत एकाच ठिकाणी राहून शिक्षण घेणे शक्य नसते. त्यामुळे हि मुले शाळेत गैर हजर राहतात.

ग्रामीण भागातील मुली शिक्षणा पासुन वंचित राहण्याचे कारणे –

कुटूंब विकासाच्या व त्या व्दारे राष्ट्रविकासाच्या दृष्टीने स्त्री शिक्षणाचे महत्व अनेक शिक्षक तंज्ञानी सांगितले आहे. परंतू आजही हे महत्व समाजातील काही घटकांना पटलेले नाही. आजही ग्रामीण भागातील सर्व जाती जमातीतील मुली शिक्षणापासुन वंचित आहे. ग्रामीण भागातील मुली शिक्षणा पासुन वंचित राहण्याचे कारणे. १.सामाजिक दृीकोन – अशिक्षीत ग्रामीण कुटूंबात स्त्री शिक्षणाबाबत मत प्रतिकुल आहे. शिक्षण खर्चिक असल्यास मुलींला शिक्षणा पासुन वंचित ठेवले जाते. पुरुष प्रधान संस्कृती मूळे मुलींना समाजात दुय्यम स्थान दिले जाते. कुटूंबात देखील मुलींच्या शिक्षणाला दुय्यम स्थान दिले जाते. २. बिकट आर्थिक परिस्थिती – घरातील आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्यामुळे मुलींना शिक्षणापासुन वंचित राहावे लागते. ३. घरातील कामे व लाहन भावंडाचा साभाळ – आई वडील कामधंदा, शेती या कारणास्तव घरा बाहेर पडतात त्यामुळे घरातील लहान भावडांना साभाळणे, घरकाम करणे या मुळे ग्रामीण भागात मुलींना शिक्षणा पासुन वंचित राहावे लागते. ४.स्त्री शिक्षणा बाबत उदासीणता – धार्मीक रुढी, परंपरा मुळे अंल्पसंख्याक समाजामध्ये मुलींना फारसे शिकवले जात नाही. पडदा पध्दतीमुळे ही मुली शाळेत जात नाही. ५. बालविवाह – विशेत: ग्रामीण भागात लहान वयातच मुलींचे लग्न करुण दिले जातात. त्यामुळे मुली शिक्षण पुर्ण करु शकत नाही. ६. स्त्री शिक्षीकांचा अभाव – ग्रामीण भागात शाळेत स्त्री शिक्षीका नाहीत म्हणून ग्रामीण भागातील बहूसंख्य पालक इच्छा असूनही मुलींना शाळेत पाठवत नाहीत. ७. लाब अतंरावरील शाळा –ग्रामीण भागात शाळा लांब अतंराव असल्याने मुली शाळेत जाऊ शकत नाही. कारण एकट्या मुलीनां दुर अतंरावरील शाळेत पाठवण्यास पालक तयार होत नाही. ८. अनेक खेड्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय नसते. त्यामुळे पालक आपल्या मुलींना शिक्षणासाठी बाहेर गावी पाठवण्यास तयार नसतात. ९. ग्रामीण भागाता पालक सह शिक्षण असणाऱ्या शाळेत मुलींना पाठवण्यात तयार नसते. १०. मुलींसाठी स्वतंत्र शाळेत सोय नसते यामुळेही ग्रामीण भागता मुलींना शिक्षण घेता येत नाही.

वरील सर्व कौटूंबीक, आर्थिक, सामाजिक अडचणीमुळे व पारंपारीक रुढी प्रिय दृष्टीकोणामुळे व प्रवृत्तीमुळे ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षण घेतांना वरील अडचणींना सामोरे जावे लागते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मुली शिक्षणापासुन वंचित राहतात.

ग्रामीण भागातील मुलीच्या शिक्षणासाठी शासनाने केलेल्या उपाय योजना –

स्त्री क्षणाचे महत्व लक्षात घेता शासनाने मुलींना शिक्षण प्रवाहात आनण्यासाठी विविध योजना तसेच विशेष सवलती देवुन उपाय योजना केल्या आहेत.मुलींच्य शिक्षणाची समस्या सोडवण्याच्या दृष्टीने शासना मार्फत खालील उपाय योजना करण्यात आलेल्य आहेत.

१. मुलींना १२ वी पर्यंत चे मोफत शिक्षण.
२. मागासवर्गीय विद्यार्थ्यींनीना विशेष शिष्युवृत्या.
३. मुलींसाठी वसतीगृहाची सोय करणे.
४. स्त्री शिक्षीकांची नेमणूक करणे.
५. इयत्ता १ ते ४ थी मधील दारिद्रेरेषेखालील सर्व मुलींना व सर्व मागासवर्गीय विद्यार्थीनीना ७५ टक्के उपस्थिती असल्यास प्रत्येक दिवसांसाठी रु.१ या प्रमाणे उपस्थिती भत्ता देणे.
६. पुस्तक पेढी योजना व सर्व विद्यर्थीनीना पाठ्या पुस्तके पुरवणे.
७. शालेय पोषण आहार, तिन किला तादुंळ अथवा खिचडी वाटप.
८. मागासवर्गीय विद्यार्थींनीना गणवेश वाटप.
९. सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना.
१०. इयत्ता १२ वी पर्यंतच्या मुलींना मोफत प्रवासासाठी अहिल्याबाई होळकर मोफत प्रवास योजना (पास देणे).
११. मुलींच्या शिक्षणासाठी सामाजीक प्रबोधन करणे.
१२. शाळा सोडल्यानंतर मुली अनौपचारीक शिक्षण घेतील यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणे.
१३. मुलींच्या शिक्षणा बाबत ग्रामीण भागात जाणीव जागृती निर्माण करण्यासाठी महिला कार्यकर्त्यांची नेमणूक करणे.

१४. मुलींच्या शिक्षणासाठी विशेष कार्यकरणाऱ्या शिक्षीकांना सावित्रीबाई फुले आदर्श शिक्षीका पुरस्कार देण्यात येतो.

१५. स्त्री शिक्षणा संबंधी संशोधने, उपचारात्मक अध्यापन यासाठी आर्थिक सहाय्य करणे.

१६. पालकांची मानसिकता बदलण्यासाठी जास्तीत जास्त प्रयत्न केले जात आहेत.

निष्कर्ष –

ग्रामीण भागातील मुलींचा शिक्षणासाठी शासनाने अनेक आयोग, समित्या, योजना, धोरणे, वेगवेगळी कायदे करुण ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षाणतील दर्जा सुधारण्यासाठी वरील सर्व बाबीचीं अंमलबजावणी देखील केली आहे.परंतू आज ही ग्रामीण भागात मुलीच्या शिक्षणा बाबत उदासीणता, अंधश्रदा, रुढी परंपरा, चालीरीति या सर्व बाबींचा प्रभाव ग्रामीण भागातील जनतेवर आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातील मुलींना शिक्षण घेण्यासाठी अनेक संघर्ष करावे लागते व अनेक अडचणीना तोड द्यावे लागते. ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणासाठी शासनाने केलेल्या योजनांचा प्रभाव म्हणाव तसा झालेला नाही. त्यामुळेच ग्रामीण भागामध्ये मुलींच्या शिक्षणसाठी शासनाने आणखी कार्य करण्याचे नित्तांत गरज आहे. यासाठी जाणीव जागृती करणे कार्य शाळेचे आयोजन करुण ग्रामीण भागातील मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढवायला पाहिजे.

सदंर्भ–

१. प्राथमिक शिक्षण – सद्या: स्थिती, समस्या व उपाय, प्रा.वसुधा साळुंके, प्रा.दिपा शिंदे, नवनीत पब्लिकेशन्स, नवनीत भवन, भवानी शकंर रोड, दादर मुंबई. ४०००२८

२. भारताचे संविधान, ॲड.के.टी.शिरुडकर, श्री.अशोक ॲण्ड कंपनी, दहावी आवृत्ती.

३. बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम, २००९ , शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग, हुतात्मा राजगुरु चौक, मादम कामा मार्ग, मंत्रायल मुंबई.४०००३२, ॲक्टोबर २०१२

४. १९८६ राष्ट्रीय शैक्षणीक धोरण.

"मुलींच्या शिक्षणात महात्मा फुलेंचे योगदान "

प्रा.दिलीप काठोडे
सहाय्यक प्राध्यापक
जवाहरलाल नेहरु समाजकार्य महाविद्यालय,
सिडको नविन नांदेड.

प्रस्तावना :

भारतवर्षात मुलींसाठी शिक्षणाचे दारे उघडे करुन देणारे महात्मा ज्योतिराव फुले हे महान समाजसुधारक होऊन गेले. त्यांनी सुरु केलेल्या मुलींच्या शाळेमुळे व शिक्षण प्रसारामुळे आज भारतीय समाजात एकही व्यक्ती असा राहिला नाही की, मुलींना शिक्षण देऊ नये म्हणणारे सर्वांना मुलींच्या शिक्षणाचे आज महत्व पटले आहे. ते त्या काळी महात्मा फुलेंनी केलेल्या कार्यामुळेच झाले आहे. मुलींना शिक्षण देऊ नये असा समज असलेल्या समाजात महात्मा फुलेंनी मुलींच्या शिक्षणाचे कार्य केले. त्या काळी त्यांचा परंपराप्रिय लोकांनी छळ केला. तरीही विरोध पत्कारुन त्यांनी आपले शैक्षणिक कार्य आजीवन चालु ठेवले. त्यांच्या कार्याचे फलित आज आपणास दिसून येते. ते सर्व क्षेत्रात आज महिलां पुरुषांच्या बरोबरीने काम करत आहेत. समाजाचा निम्मा भाग जो हजारो वर्ष शिक्षणापासुन वंचित होता. त्यामुळे समाज विकास त्या काळी झाला नव्हता. तो आज विकसित दिसून येत आहे.

महात्मा फुलेंच्या मते

" स्त्री-पुरुषे सर्व कष्टकरी व्हावे । कुटुंबा पोसावे ।। आनंदाने ।।१।।
नित्य मुलीं-मुला शाळेत घालावे । अन्नदान द्यावे ।। विद्यार्थ्यास ।।२।।
सर्वभौमसत्य स्वतः आचरावे ।। सुखे वागवावे ।। पंगुलोकां ।।३।।
अशा वर्तनाने सर्वा सुख द्याल ।। स्वतः सुखी व्हाल ।। ज्योती म्हणे ।।४।।

पार्श्वभुमी :

भारत हा परंपराप्रिय देश आहे. या देशावर अनेकांनी राज्य केले. त्यात सर्वात जास्त इंग्रजानी केले. या ब्रिटिश काळातच एका महान समाज सुधारकांचा जन्म १८२७ ला पिता गोविंदराव माता चिमणाबाईच्या पोटी झाला. ज्योतिबाच्या जन्माबरोबर पेशवाईच्या जागी इंग्रजांचे राज्य आले. तत्कालीन परिस्थितीत क्षुद्राना व स्त्रियांना शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. इंग्रजांनी काही ठिकाणी सार्वजनिक शाळा काढल्या त्या शाळेत वयाच्या ७ व्या वर्षी ज्योतिबा शाळेत जाऊ लागले. ते हुशार तरबेज बुध्दिचे असल्याने त्यांना शिक्षणाची गोडी

लागली. परंतु प्रस्थापितांनी ज्योतिबाच्या शिक्षणाला विरोध केला. कुणबटांनी शिक्षण घेऊ नये असे म्हणाले. तेंव्हा पिता गोविंदरावाने शाळेत पाठविणे बंद केले. लहानपणीच प्रस्थापितांनी त्यांच्या हातची लेखणी हिरावून घेतली. नंतर गफारबेग मुंशी व मि.लेजिट यांनी गोविंदरावांना समजावले. ज्योतिबांना शाळेत पाठविण्यास प्रेरित केले. ज्योतिबा पुन्हा शाळेत जाऊ लागले.

त्यानंतर २१ व्या वर्षी ज्योतिरावांना एक ब्राम्हण मित्राने विवाहाचे आमंत्रण दिले. ज्योतिराव त्या वरातीत सहभागी झाले. सोबत चालु लागले. वरातित ज्योतिरावांना पाहून तत्कालीन ब्राम्हण चिडले ते म्हणाले 'कुणबटाचे पोर वरातीत कसा घुसला' त्यातील एक म्हणाला तु क्षुद्र असून आमच्या उच्च वर्णियांच्या सोबत चालतो, आमच्या मागे जाऊन चाल हे ऐकुन ज्योतिरावांना अपमान वाटला. तेथून ते निघून गेले. विचार करीत राहिले. त्यांना या समस्यांचा शोध घ्यायचा होता. त्यांनी अनेक धर्मग्रंथे वाचले. त्यांच्या लक्षात आले येथे मोठया प्रमाणात अज्ञान आहे. त्यांची ज्ञानज्योत पेटली त्यांनी या समस्येचा शोध घेतला. त्यांच्या लक्षात आले की, विजेत्या आर्यानी पराभूत देशवांसीयांच्या शिक्षणावर बंदी घातली. त्यामुळे ते अज्ञानी बनले. अंधश्रध्देत अडकले.

आज ज्याला आपण शिक्षण म्हणतो ते ज्योतिपुर्व काळात अस्तित्वातच नव्हते. जेथे वरिष्ठ वर्गाची बरिच वस्ती असते. तेथे काही शास्त्री खाजगी पाठाशाळा घडवि. त्यात संस्कृत, व्याकरण, ज्योतिष, वेंदांत, अलंकार आणि धर्मशास्त्र हे विषय शिकविले जात होते. या शाळेत कनिष्ठ लोकांसाठी शिक्षण घेण्याचा अधिकार नव्हता. त्या काळी पुस्तक म्हणजे हस्तलिखित पोथ्या, त्यात देव-देवतांच्या ऐकीव कथा असायच्या. तसेच इंग्रजाचे शिक्षण विषयक धोरण कारकुन निर्माण करण्याचे होते. इंग्रजातील सरकारी शिक्षा समितीचे अध्यक्ष थॉमस बॅबिंग्टन मेकॉले यांने २ फेब्रुवारी १८३५ रोजी एक टिपण लिहून सांगितले इंग्रजी भाषेतूनच पाश्चात्य शिक्षण भारतीयांना द्यावे. कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणासंबंधी सरकारचे मत अनुकूल नव्हते. त्याकाळी समाजाचे असे मत होते की, स्त्रि पुरुषापेक्ष कनिष्ठ असून तिचे कार्य चुल आणि मुल ऐवढया पुरतेच मर्यादित आहे. महिलांना समाजात हिन दर्जा होता. स्त्री सुखाची उपभोगाची वस्तु आहे. अशी समजुत रुढ होती. मुलींने शिक्षण घेतले तर तिला अकाळी वैधत्व येते. अशी समज होती.

शोध निबंधाचा उद्देश :

१. महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार अभ्यासणे .

२. मुलींच्या शिक्षणात महात्मा फुलेंचे योगदान अभ्यासणे.

३. शिक्षणामुळे मुलींच्या सर्वांगीण विकासात झालेले परिवर्तण अभ्यासणे.

संशोधन पध्दती :

सदरील शोध निबंधाचे उद्देश समोर ठेवून दुय्यम साधनांचा वापर करण्यात आला. त्यात संदर्भ ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, इंटरनेट यांच्या सहाय्याने विचारांची मांडणी करण्यात आली आहे. मुलींच्या शिक्षणात महात्मा फुलेंनी दिलेल्या योगदानामुळे आज मुलींच्या शिक्षणाचे प्रमाण वाढले आहे. या गृहीतकत्यास अनुसरुन सदरील मांडणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

महात्मा फुलेंचे शिक्षण विषयक विचार :

"विद्येविना मती गेली
मतिविना निती गेली
नितिविना गती गेली
गतिविना वित्त गेले
वित्ताविना क्षुद्र खचले
एवढे अनर्थ एका अविद्येने केले."

वरिल काव्यपंक्तितून आपणास महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांचा उलगडा होतो. तसेच महात्मा फुलेंनी शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली तेंव्हा समाजातील कनिष्ठ लोकांना शिक्षणाचा अधिकार नाही. अशी समजुत दृढ होती. तसेच ब्रिटीश सरकार उच्च वर्णियांच्या शिक्षणावर खर्च करते पण खेडयातील कष्टकरी जनतेच्या शिक्षणाचा प्रश्न मात्र गांभीर्याने विचारात घेत नाही. असा त्यांचा आक्षेप होता. नौकरीसाठी शिक्षण घेतील पण नौकरी मिळणार नाही. हे त्याकाळी ज्योतिरावांनी ओळखले. तेंव्हा नौकरीच्या मागे न लागता स्वातंत्र्यपणे एखादा व्यवसाय सुरु करावा. शिक्षणात व्यवहारिक ज्ञान व व्यवहारिक कौशल्य यांचा अंतर्भाव असावा असे महात्मा फुले सांगतात. शिक्षण हे वरच्या वर्गाच्या थरातून खालच्या वर्गाच्या थरात झिरपत जाते असा तत्व विचार त्याकाळी प्रचलीत होता. पण फुल्यांना हा

सिध्दांत मान्य नव्हता. उलट सरकारने कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या शिक्षणांची आबाळ केली. असे त्यांनी स्पष्ट सांगितले.

भारतीय शिक्षण विषयक प्रश्नाचा अभ्यास करुन त्याबाबत शिफारशी करण्यासाठी ब्रिटीश सरकारने इ.स.१८८२ मध्ये विल्यम हंटर यांच्या नेतृत्वाखाली शिक्षण आयोगाची स्थापना केली. महात्मा फुलेंनी या हंटर कमिशनला आपली मुलाखत देऊन निवेदन सादर केले. या निवेदनात ते म्हणाले की, प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत करावे. जे मुले परिस्थितीमुळे शिकत नाही. अशांना शिष्यवृत्त्या द्यावीत. कनिष्ठ वर्गासाठी स्वातंत्र्य शाळा काढाव्यात असे मत महात्मा फुलेंनी व्यक्त केले. शिक्षण हे प्रचलित असावे अभ्यासक्रम समाजउपयोगी व व्यवहारा उपयोगी असावा, सर्व पातळीवरच्या शिक्षण यंत्रणा सरकारी नियंत्रणाखाली असाव्यात मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार होईल अशा प्रकारच्या उपाययोजना आखाव्यात, असे विचार मांडले.

तसेच महात्मा फुलेंच्या मते "जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती राष्ट्राला उध्दारी" असे मत व्यक्त केले व म्हणाले कनिष्ठ वर्गातील लोकांना ज्ञानाचे दरवाजे खुले करुन त्यांच्यामध्ये शिक्षणाचा प्रसार केला तर देशात सामाजिक समता प्रस्तापित होईल इत्यादी शिक्षण विषयक विचार महात्मा फुलेंनी मांडले.

मुलींच्या शिक्षणात महात्मा फुलेंचे योगदान :

महात्मा फुले यांनी केवळ शिक्षण विषयक विचार मांडले नाही तर त्यांनी प्रत्यक्ष कामही केले. महात्मा फुलेंच्या काळात मुलींना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. मुलींनी शिक्षण घेतल्यास त्या आणि शिक्षण व्यवस्था भ्रष्ट होते. अशी कल्पना तत्कालीन समाजात होती. हे सर्व बदलले पाहिजे अशी भूमिका महात्मा फुलेंनी घेतली. शिक्षणाचे महत्व ओळखून त्यांनी स्त्रियांच्या उध्दारासाठी शैक्षणिक कार्याला प्रारंभ केला. विद्या हा राष्ट्राचा प्राण आहे, विद्या हाच सुधारणेचा पाया आहे. हे ओळखून त्यांनी सामाजिक रुढी परंपरेविरुध्द बंड पुकारुन १८४८ मध्ये पुणे येथे बुधवार पेठेत मुलींची पहिली शाळा सुरु केली. या शाळेत कनिष्ठ वर्गातील मुलींना शिक्षण देण्यात येऊ लागले. भारत वर्षात कनिष्ठ वर्गातील मुलींना शिक्षण देण्यासाठी महात्मा यांनी सुरु केलेली ही शाळा देशातील पहिली शाळा ठरली. त्यामुळे महात्मा फुले हे भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक ठरतात.

मुलींना शिकविण्यासाठी शिक्षिका त्या काळी मिळत नव्हते. तेंव्हा त्यांनी सावित्रिबाईना प्रथम शिकवून त्यांना शिक्षिका बनविले. सावित्रिबाई फुले यांनी शाळेत शिक्षिकेचे काम केले. सावित्रिबाईनी मुलींच्या शिक्षणाचे काम करु नये म्हणून ब्राम्हण लोकांनी त्यांचा फार छळ केला. धर्मगुरु बेचाळीस कुळे नरकात जाण्याची गोविंदरावांना भिती दाखविली. सुनेला शाळेत शिकवावयास जाऊ न देण्याची समज दिली. त्यावर महात्मा फुले म्हणाले की, शिकविण्यास जाने काही वाईट नाही त्यात पाप अगर अधर्म नसून पुण्य व परोपकारच आहे. गोविंदरावांनी मुलींचे शैक्षणिक कार्य सोड अथवा घर सोड असे महात्मा फुलेंना सांगितले. सावित्रिबाईनी मुलींचे शैक्षणिक कार्य चालुच ठेवले. परिणामी महात्मा फुले व सावित्रिबाईना आपले स्वतःचे घर सोडावे लागले. त्यांनी गंजपेठेत एक घर घेवून मुलींचे शैक्षणिक कार्य सुरु ठेवले. शाळेतील मुलींना वहया-पुस्तके पुरविण्यात येत होते. या कार्यासाठी अनेक संमताप्रिय लोकांनी महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक कार्यास मदत केली. त्यांनतर १७ सप्टेंबर १८५१ ला पुण्यात रास्तापेठेत दुसरी शाळा काढली व १५ मार्च १८५२ ला वेताळ पेठेत मुलींची शाळा त्यांनी काढली.

शिक्षण क्षेत्रातील ज्योतिरांवाचा त्याग व कष्ट याची माहिती सर्वत्र गेली. त्यांच्या कार्याची माहिती मुंबईच्या राज्यपालांनी लंडन सरकारकडे पाठविली. फुलेंच्या शैक्षणिक कार्याबद्दल ब्रिटीश सरकारने १६ नोव्हेंबर १८५२ ला सरदार व प्रमुख लोकांच्या उपस्थितीत पुण्यात त्यांचा सत्कार करुन त्यांना सन्मान दिला. एवढयावरच ते थांबले नाहीत त्यांनी शिक्षणाच्याद्वारे त्यांचे वास्तविक अधिकार मिळवुन देण्याकरीता २४ सप्टेंबर १८७३ साली सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. विद्येचा लाभ सर्व लोकांसारखा मिळावा यासाठी त्या समाजाने कार्य केले. अज्ञानामुळे समाजाची कशी फसवणूक होते हे दाखविण्यासाठी त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. त्यात ब्राम्हणाचे कसब, गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा असुड, इ.

शिक्षणामुळे मुलिंच्या सर्वांगीण विकासात झालेले परिवर्तन :

महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक कार्यामुळे भारतात मुलींना शिक्षणाची परवानगी मिळाली आज समाजातील सर्व स्तरातील लोकांचे मत असे आहे की, मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे. त्याकाळी महात्मा फुलेंनी केलेल्या मुलींच्या शैक्षणिक कार्याचे फलित आज दिसून येते. आजच्या मुली शिक्षणात अग्रेसर असल्याचे दिसून येते. जास्त अभ्यास करण्याची वृत्ती

मुलीमध्ये आढळून येते. मुली शिकुन आज शिक्षिका, डॉक्टर, इंजिनियर, वकिल, शासकीय अधिकारी बनून मोठया हिरहिरीने काम करत आहेत. मुलींने शिक्षण घेतल्यामुळे समाजात समता प्रस्थापित होत आहे. समाजातील रुढी प्रियता, अंधश्रध्दा, दुर होत आहे. आज निर्णय प्रक्रियेत महिला सहभागी होत आहे. धाडसी वृत्ती त्यांच्यात दिसून येत आहे. तसेच कुटूंबाच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी पुर्वी पुरुषावर होती. ती आज दोघेही नौकरी करुन समानतेने वागत आहेत. राजकीय क्षेत्रात महिलांचा प्रवेश होत आहे. सरपंच, आमदार, खासदार, महिला होतांना दिसत आहेत. महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक कार्यामुळेच आज महिलांचा सर्वागीण विकास झाला आहे. असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.

सारांश :

महात्मा फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणात जे योगदान दिले ते भारतीय स्त्रीयांच्या सर्वांगीण विकासात महत्वपुर्ण ठरले. स्त्रीयांना व क्षुद्राना शिक्षणाची बंदी असलेल्या काळात महात्मा फुलेंनी समाजातील दुर्बल घटकाना शिक्षण दिले. समाजाचा रोष पत्करुन आपले शैक्षणिक कार्य अजीवन केले. त्यासाठी त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. समाजसुधारणेसाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. समाजातील गुलामगिरी नष्ट करण्याचा व समता प्रस्थापित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. भारतात जाती धर्मात विभागलेल्या समाजाला एकत्र करण्याचे काम महात्मा फुले यांनी केले. तसेच समाजाचा अर्धा भाग असलेल्या स्त्रीयांना त्यांच्या गुलामीतुन बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी मुलींच्या शिक्षणाला महत्व दिले. त्यासाठी शाळा काढल्या, स्वतः शिकविले, महिलांना समाजाच्या विकास प्रवाहात आणले. त्यामुळे मुलींच्या साक्षरतेचे प्रमाण वाढले, त्यांची गुणवत्ता वाढली, प्रत्येक क्षेत्रात मुली मुलांपेक्षा पुढे जात आहे. एवढे अमुल्य काम महामानव महात्मा फुले यांनी केले. तरीही आज उच्च वर्णियांचा पगडा काही अंशी अस्तित्वात आहे. समाजातील दुर्बल घटकातील मुली प्राथमिक शिक्षण झाल्यावर शाळा सोडताना दिसून येतात. ग्रामीण भागात उच्च शिक्षणात मुलींचे प्रमाण कमी आहे. तरीपण महात्मा फुलेंच्या मुलींच्या शैक्षणिक कार्यामुळे मोठया प्रमाणात महिला विकास झालेला आहे. हे नाकारता येत नाही. तसेच आजही महात्मा फुलेंच्या शैक्षणिक विचारांची गरज भारतीय समाजाला आहे.

संदर्भ सुची :

- फडके वाय.डी., महात्मा फुले समग्र वाङःमय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई.
- Dr.Nazir Shaikh, Manavlok Research Bulletin, (Oct, December २०१५) Ambajogai Dist.Beed.
- फुले जे.जी., गुलामगिरी, प्रबुध्द भारत प्रकाशन, नागपूर.
- ठोंबरे तानाजी, महात्मा फुलेंचे शैक्षणिक कार्य, प्रकाश विश्वासराव लोक वाङःमय गृह मुंबई.
- घोडके एल.सी., महात्मा फुलेंची जीवन क्रांती, जिजाई प्रकाशन पुणे.
- पाटणकर भारत, महात्मा फुले आणि सांस्कृतिक संघर्ष, प्रकाश विश्वासराव लोक वाङःमय गृह मुंबई.
- डॉ.विमल किर्ती, सचित्र फुले जीवनी, सम्यक प्रकाशन नई दिल्ली.
- डॉ.चित्रा नाईक, शिक्षण आणि समाज, इंडियन इन्स्टिटयुट ऑफ एज्युकेशन, पुणे.

Marriage and Girl's Education: A Study of Obstacles in Rural Area of Jalna District.

- **Vikram Kashinathrao Rathod**
Assistant Professor,
Jalna College of Social Work, Jalna

Introduction: - child marriage is a major social problem still practicing in rural India. The enactment of various legislation and efforts of NGO to prevent child marriage has restricted this practice but no remarkable work is found. The child marriage is found in rural area and the parents are arranging marriages of their daughter before attending the age. In India almost half of all girls marry before the age of 18 years, which is the legal age of marriage (UNICEF 2011). The earlier marriages have adverse impact on girls' health and earlier motherhood put the girls in danger, even this increases the mortality rates.

Child marriage disproportionately affects young girls, who are much more likely to be married as children than young boys (Mathur, Greene & Malhotra 2003). Child marriage rates in South Asia are the second highest in the world, behind only West Africa. In terms of numbers, one-half of all girls affected by child marriage reside in South Asia (ICRW 2011).Few studies conducted on child marriage have attempted to carefully measure the impact of child marriage on education.

While debating on this issues academician, researcher, social worker etc relates the tradition of child marriage is one of the main cause in discontinuation of girls' education. Apart from this number of assumptions about girl's education also deals with child marriages. Irrespective of considering the girls motives towards education, parent discontinue it. The main difficulty is that the decision by a girl (or her parents) to marry early is likely to be itself a function of the girl's education potential.

Girls is assumed as lower academic and not able to study, the parents negative towards continuation of girls education have strengthen the practices of child marriages. Similarly, independently of their academic abilities, girls less interested in pursuing their education may also marry earlier and might have dropped out of school even in the absence of marriage,because education and marriage decisions are jointly made. There is widespread consensus that child marriage violates the rights of girls, limits their school attainment, learning, and future earnings, and has negative impacts on their health and that of their children. Child marriage clearly contributes to poverty.

Child marriage is associated with lower levels of schooling for girls in every region of the world and is a barrier to international development goals. A lost opportunity for education is not only harmful for girls, but has wide-reaching repercussions for their children and communities. Educating girls creates many positive

outcomes for economic development and poverty reduction by improving a girl's income-earning potential and socio-economic status[i].

Programmes/Schemes of Primary Education in Maharashtra:- to motivate the children to continue their education government of Maharashtra has launched Education programmes especially for primary education are launched. These are 1) AhilyabaiHolkarschemes launched to promote the girls education.2) Education for girls was made free unto matriculation. 3) Vasti Shala 4) Mahatma Phule Shikshan Hami Yojana For children working as child labour in urban and rural areas, mainly in agricultural field, animal rearing etc. 5) Free text Books to Primary Schools 6) Book Bank Scheme for the students of primary and secondary run by ZillaParishad, IX) Kasturba Gandhi BalikaVidyalaya Scheme (KGBVS) for girls studying upper primary education, (BPL) category. Etc schemes and programmes launched by the government even though the girls' dropout rate is higher in rural area, to trace the causes and attitude or approach of the parents towards girls' education by keeping this aspect following set of objectives are developed.

Study objectives:-

Thestudy intended tofocus on…

1.Social norms and assumptions which leads towards discontinuation of girls' education. 2 To trace the opinions of parents and villagers towards earlier marriages than continuation of education and

3. To identify various difficulties in continuation of girls education in rural area.

Methodology:-

This is qualitative study conducted in two villages of Jalna district. For obtaining information Focused Group discussion was conducted with parents, teachers and villagers on girls' education and marriages. In two villages, parent, teacher and villagers discussed by constituting separate group of each section.On the basis of group discussion with parent, teacher and villagers following conclusions are drawn.

Research Findings –

Girls' education in rural area is not encouraged. Irrespective of wishes of the girls, parents discontinue the girls' education. In every community of the village it is found that all most all the parents are not in favor of continuation of girl's higher education at a taluka or district place. It is assumed that if any girl continues higher education, she became more fashionable and in village community it gets difficult to adjust if she got married in rural area. No parents are found in favour or job or any service, it is strongly argued that, the education to the girls should be only up to the locally available especially 7th standard or having workable knowledge. In the FGD family members raised question about the girls' education and its association with job and security. Few parents strongly opposed girls' education by giving references of elopement and affairs.

Honor is the prime consideration in rural area, no parent bear any type of blame on her daughter. If any girl is blamed or any rumor spread in the village, parent

immediate stops the girls' education and search the bride for marriage. This type of blame is supposed as stigma on the family and indirectly on the caste group people, so parents are more cautious about this and take precaution not to happen this. Few parents reported that, they have stopped girls' education and preferred to marriage of daughter.

There is strong assumption in the villages that, the parent should marry daughter immediate after attending the puberty, in Muslim this has been supported by the religious preachers while others supported the statement. Therefore in rural area parents use to prefer for girls marriage that continuation of the education. One more important aspect found in girls'earlier marriage is that, if girls arehighly educated, it is assumed that, no proper and equally qualified bridegroom found and if any he asks huge amount as dowry.

Apart from this some difficulties put forth by parents are there is proper road and transportation facilities to the village, most of the villager are dependent on private transportation and there may be irregularity in it so, parent hesitate to send their daughter at distanced school. Daily travelling of daughter is the matter of concern for the parents; no girl can attend the school regularly on time and may not give proper time for the study. And finally parents are in opinion that if there are lot of difficulties, restrictions and assumptions about girls' education why should they continue the girls education it is better to search proper bridegroom and minimize the burden of marriage of daughter which may impend in future.

Conclusions:-

Gender based norms and parents' expectation is major cause for discontinuation of girls' education. Perceptions of the community and predetermined role of women have impact on attitude of parents towards girls' education. Government of Maharashtra has provided number of facilities and programmes to promote the girls education and tried to minimize the expenditure on girls education even though Economic considerations is prime in discontinuation of girls education and motivation for child marriage.

In rural area the community is not ready to accept the alternative role of the girl instead of traditional. Therefore still in rural area girls are preferred in traditional role such as looking after the family and rearing the children. Apart from this the other reasons for discontinuation of girls' education are Lack of public education infrastructure, facilities and teachers etc.

Finally, it is found that lot of work about awareness regarding girls' education and restriction of child marriage is required and NGO can perform leading role in awareness and motivation for continuation of girls' education and prevention of child marriages in rural area.

References:-

1. ICRW (2011). Delaying Marriage for Girls in India: A Formative Research to Design Interventions for Changing Norms. Washington D.C., ICRW.

2. Mathur, S., Greene M. & Malhotra, A. (2003). Too young to wed: the lives, rights, and health of young married girls. Washington, D.C., ICRW. [www.icrw.org/publications/too-young-wed-0]
3. The National Research Council and Institute of Medicine (2005). Growing Up Global: The Changing Transitions to Adulthood in Developing Countries. Panel on Transitions to Adulthood in Developing Countries. Cynthia B. Lloyd, Ed. Committee on Population and Board on Children, Youth, and Families. Division of Behavioral and Social Sciences and Education. Washington, D.C.: The National Academies Press, p. 432.
4. Otoo-Oyortey and Pobi (2003). For a broader analysis of the "girls' dividend", see Chaaban and Cunningham (2011)
5. "Delaying Marriage for Girls in India: A Formative Research to Design intervention forchanging norms" http://www.icrw.org/files/publications/Delaying-Marriage-for-Girls-in-India-UNICEF-ICRW.pdf. Retrieved on 23.04.2016

"Go to the people,
Live among them,
Learn from them,
Love them.
Start with what they know
Build on what they have"

BOOK-POST

To, _____

_____

_____

_____

Printed and Published by Dr.Prakash B. Jadhav, Principal, Manavlok's College of Social Sciences, Ambajogai, Post Box No.23, Ring Road, Ambajogai Dist. Beed, Pin-431517 (MS) at AAI offset, Shop No. 11, Raje Shivchhatrapati Vyapari Sankul, Ambajogai, Dist. Beed.